

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184486

UNIVERSAL
LIBRARY

जाहिरात

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धी करण्याच्या सदुद्देशाने श्रीमंत सरकार महाराजा साहेब सर सयाजीराव गाय-कवाड सेनाखासखेल समशेर बहादूर, जी. सी. एस. आय., जी. सी. आय. ई, ह्यांनी कृपावंत होऊन दोन लक्ष रुपयाची जी रकम अनामत ठेविली आहे तिच्या व्याजातून “ श्री सयाजी साहित्य-माला ” नामक ग्रंथमालेत विविध विषयावर पुस्तके तयार करण्यांत येत आहेत.

हे पुस्तक स्वतंत्र आहे, आणि ते रा. रा. सीताराम वासुदेव पेंडसे बी. ए., याचेकडून वरील मालेतील चरित्र-गुच्छात पुष्प ४१ वें म्हणून तयार करवून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

बडोदे. } (Sd) ज. पु. जोशीपुरा. (Sd) A. B. Clarke.
ता. २२-१०-१९. } भा. म विद्याधिकारी
बडोदे राज्य

सी. वा. पेंडसे ह्यांनी केलेले ग्रंथः—

गद्यग्रंथ.

* १	संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास.	किं. रु. २- ८-०
† २	गद्यसुमन-हार.	०-१०-०
† ३	बडोदें राज्याचा इतिहास (सचित्र)	०- ८-०
४	हिंदुस्थानाचा इतिहास (सचित्र) छापत आहे	
* ५	स्वित्झरलद	”
* ६	इटाली	”
† ७	बडोदें राज्याचा भूगोल नकाशासह.	०- २-६
† ८	हिंदुस्थानाचा भूगोल.	” ०- ६-०
९	पृथ्वीचा भूगोल.	” छापत आहे.

काव्यग्रंथ.

† १	रसतरंगिणी, आवृत्ति दुसरी (मॅकमिलन आणि कंपनी, मुंबई).	१- ८-०
† २	काव्यकलिकागुच्छ, आवृत्ति ६ वी.	०- ५-०
३	शिष्टसभेलनोत्सव. (डे. व्ही. टा. सोसायटीकडून छाला वक्षीस मिळाले आहे).	०- ४-०
४	श्रीमज्जयसिंह-विवाह. (श्री. सरकार महाराज गायकबाड ह्यांच्याकडून छाला खास उत्तेजन मिळाले आहे).	०-१०-०
५	पद्यसुमाजलि	०- ८-०

* हीं पुस्तके “ श्री सयाजी साहित्यमालें ” तील आहेत.

+ हीं पुस्तके बडोदें राज्यातील शाळासाठी, व रसतरंगिणी वन्हाडांत-टेक्स्ट बुके म्हणून मंजूर झाली आहेत, व सर्व पुस्तके लायब्रर्या व इनामासाठी मंजूर झाली आहेत.

प्रस्तावना.

‘श्री सयाजी साहित्यमालें’ तील “बालज्ञानमाले” साठीं श्री. छत्रपति शिवाजी महाराजाचे लहानसे चरित्र लिहिण्यासाठीं मे. रा. रा. विद्याधिकारी साहेबांनीं मला आह्वा केली त्या आह्वेला अनुसरून चरित्र लिहिण्यास सुरवात केली परंतु पुस्तक मोठें झालें, म्हणून तें मुख्य मालेंत प्रसिद्ध करण्याचें ठरलें ह्याप्रमाणे प्रस्तुत चरित्र लिहिण्याचा व प्रकाशित करण्याचा योग आला आहे,

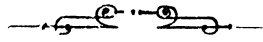
प्रस्तुत चरित्र मुख्यतः ना किंकेडकृत “मराठ्यांचा इतिहास” (History of the Maratha People), प्रो. जदुनाथ सरकारकृत “शिवाजी व तत्कालान स्वयंती” (Shivaji and his Times), प्रो. रॉलिनसनकृत “शिवाजी” (Shivaji the Maratha), प्रो. भाटेकृत “सज्जनगड व रामदास,” इत्यादि अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या ग्रथांच्या व इतर माहितीच्या आधारानें लिहिलें आहे. सामान्य जनास व विशेषत विद्यार्थी वर्गास उपयुक्त व्हावें हा ह्या पुस्तकाचा, किंबहुना “श्री सयाजी साहित्यमाले” चा, प्रमुख हेतु असल्यामुळें तदनुसार सरळ वृत्तान्त देण्याचा प्रयत्न केला आहे

ज्या नृपाप्रर्णाच्या कृपाप्रसादाने व अत्यंत उदार आश्रयानें “श्री सयाजी साहित्यमाला” अस्तित्वात आली, व जीत “संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास” हें प्रथम पुष्प गुफण्याचा मान मला मिळाला, व हे चरित्र लिहिण्याचा योग आला, त्या श्री. सयाजीराव महाराजाचें दीर्घायु व अभीष्ट चिंतन अंतःकरणपूर्वक आभार मानितों. तसेंच मे. रा. रा. विद्याधिकारी साहेबांनीं प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याची संधी मला दिली त्याबद्दल त्याचा मी फार आभारी आहे.

बडोदें, आश्विन व. १३ सं. १९७५
ता. २१ आक्टोबर १९१९

सी. घा. पेंडसे.

अनुक्रमणिका.

भाग.	विषय	पृष्ठ.
१	शिवाजीच्या वेळची परिस्थिति	१
२	शिवाजीचा वंश, जन्म व बालपण	१०
३	शिवाजीचे शिक्षण	१६
४	स्वराज्यस्थापनेचा प्रारंभ	२३
५	शत्रूंचा पाडाव व स्वराज्यास्तार	३५
६	पितृघातक्याचा सूड, व पिंगुनेट	४९
७	मोगलाशी सामना	५९
८	सतसमागम व उपदेशाची प्रेरणा	८२
९	राज्याभिषेक	९५
१०	कर्नाटकावर स्वारी	१०३
११	मोगलाशी पुन्हा सामना; शेवटचे आरमागी युद्ध	११७
१२	देहावसान; चारिंद्र्य, शील, राज्यव्यवस्था	१२४

श्री

महाराजा शिवाजी

—❁❁❁—
(इ. स. १६२७-१६८०)

भाग १ ला.

शिवाजीच्या वेळची परिस्थिति.

आपली मूळ जन्मभूमि जो महाराष्ट्र देश त्याला ज्याने महान् परिश्रम करून व अनेक अडचणी सोसून नांवारूपास आणिले, आणि ज्याने मराठापदपादशाही स्थापून हिंदुस्थानाच्या इतिहासात आपल्या जन्मभूमीला एक महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले, तो शिवाजी नामक महापुरुष केव्हां होऊन गेला, त्या वेळची परिस्थिति कशी होती व तीतून त्याने आपल्या मातृभूमीचा उद्धार कसा केला, त्याने कोणकोणती कामे केली इत्यादि गोष्टींचा म्हणजे त्या महापुरुषाच्या चरित्राचा विचार करण्यापूर्वी त्या वेळची म्हणजे शिवाजीच्या जन्म समयी आपल्या महाराष्ट्राची परिस्थिति कशी होती ते आपण पहिल्या प्रथम पाहू.

इसवी सनाच्या बाराव्या शतकापूर्वी आंध्र, पल्लव, चालुक्य, पांड्य, चोल, चेरा इत्यादि महान् हिंदु राज्यांची दक्षिणेंत सत्ता होती. पुढें त्यांच्या आपसातील यादवीमुळे व मुसलमानांच्या स्वाभ्यामुळे त्यांचा न्हास होत गेला. कालांतरानें दिल्लीच्या मुसलमान राजानीं हलुहळू आपली सत्ता दक्षिणेंत वाढविली व वर्चस्व स्थापन केलें. महमद तघलकानें तर वारंगळ जिंकून थेट दक्षिण कोंकण व द्वारसमुद्र किंवा म्हैसूर पर्यंत आपली सत्ता बसविली होती. परंतु महमद तघलकाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस त्यानें कैदेंत ठेवलेला वारंगळचा राजा कृष्णदेव पळून गेला व त्यानें विजयानगरच्या राजाच्या मदतीनें बंड उभारून वारंगळ काबीज केलें व पुन्हा आपलें राज्य स्थापिलें. पुढें दक्षिणेंतील सर्व मुसलमान व हिंदु सरदारानीं महमदाविरुद्ध बंड करून दक्षिणेंत आपली सत्ता बसविली.

द्याच सुमारास म्हणजे चौदाव्या शतकाच्या मध्यकालात जाफरखान किंवा हसन द्या नावाचा एक गुलाम आपल्या पराक्रमानें व कर्तबगारीनें नावारूपास आला होता. दक्षिणेंतील सरदारानीं महमद तघलकाविरुद्ध जें बंड केलें होतें त्यात त्यानें मोठा पराक्रम गाजविला व दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यसत्ता हस्तगत करून घेतली, आणि स्वतः अल्लाउद्दिन हसन गंगु बाहमणी ही पदवी धारण करून आपल्या राज्यास बाहमणी हें नाव देऊन गादीवर बसला. द्या राज्याला त्यानें हें नांव देण्याचें कारण असें कीं, पूर्वी तो एका गंगाधर अथवा गंगु नांवाच्या ब्राह्मण ज्योतिषाजवळ नोकरी होता. त्या ब्राह्मणानें पुढें तूं राजा होशील असें भाविष्य केलें होतें, आणि

ते खरें ठरलें तर आपण गंगु ब्राम्हणी हें नांव धारण करूं व राज्या-
लाही तेंच नांव देऊं असें कबूल केलें होतें. त्याप्रमाणें घडलें म्हणून
आपल्या राज्याला ब्राम्हणी अथवा बाहमणी हें नांव हसननें दिलें.

हें ब्राम्हणी अथवा बाहमणी राज्य अल्लाउद्दिन हसनानें इ.
स. १३४७ त स्थापिलें व त्याचा पुढें त्यानें पुष्कळ विस्तार केला.
हें राज्य सुमारे १७० वर्षेपर्यंत चाललें. पण पुढें पुष्कळ बंडाळी
माजून त्याचा शेवट झाला व त्यातून खालील पांच स्वतंत्र राज्यांचा
उदय झाला:—

(१) युसुफ अदिलशाह नामक सरदारानें विजापुरास इ.
स. १४८९ त अदिलशाही राज्य स्थापिलें, तें सुमारे २०० वर्षे
पर्यंत स्वतंत्र चाललें होतें. शेवटीं इ. स. १६८६ त औरंगजेबानें
तें जिंकून मोगल साम्राज्यास जोडून दिलें.

(२) अहमदनगरास मलिक अहमदानें निजामशाहीची इ.
स. १४८७ त स्थापना केली. पुढें महान पराक्रमी अकबर बाद-
शाहानें त्यावर स्वारी केली त्या वेळीं चांदबिबी नामक वीरस्त्रीनें
मोगल सैन्याला स्वपराक्रमानें धुडकावून लावून राज्याचा बचाव
केला. ह्याच राज्यात पुढें मलिक अंबर नावाचा प्रसिद्ध योद्धा व
मुत्सद्दि होऊन गेला. त्यानें जहागिर बादशाहाच्या सैन्याचा पराभव
अनेक वेळा करून राज्य राखिलें. शेवटीं इ. स. १६३६ त शहा-
जहानानें अहमदनगर जिंकिलें व आपल्या राज्यास जोडिलें.

(३) दक्षिणेच्या पूर्व भागात गोवळकोंडा येथें कुत्ब-उल-
मुल्क नामक सरदारानें कुतुबशाहीची संस्थापना इ. स. १९१२ त

केली. हें राज्य इ. स. १६८७ त औरंगजेबानें जिंकिलें, व त्याचा नाश झाला.

(४) वऱ्हाडात इलिचपुर येथें इमदशाही इ. स. १४८४ त अस्तित्वात आली. हें राज्य इ. स. १९७२ त अहमदनगरच्या राजानें जिंकून आपल्या राज्यास जोडिलें.

(५) बेदरास उदय पावलेल्या बरिदशाही राज्याचा इ. स. १६९७ त औरंगजेबानें नाश केला.

ह्या प्रमाणें बाहमणी राज्यापासून उद्धवलेलीं हीं मुसलमानी राज्यें शिवाजीच्या जन्मसमयीं व त्याच्या कारकीर्दीत दक्षिणेंत आपली शक्ती गाजवीत होतीं.

ज्या सुमारास जाफर हसनानें ब्राह्मणी राज्य स्थापिलें त्याच सुमारास क्षणजे इ. स. १३३६ त विजयानगरच्या हिंदु साम्राज्याची स्थापना झाली होती. हें राज्य हरिहरानें स्थापिलें व तुंगभद्रेच्या काठीं एक शहर वसवून त्याला विजयानगर हें नाव दिलें. ह्या राज्याची संस्थापना होताच मुसलमानांच्या तटाक्यात ज्यानी आपलीं राज्यें व जहागिरी गुमाविल्या होत्या ते सर्व हिंदुराजे व सरदार विजयानगरच्या आश्रयास येऊन राहिले. ह्या राज्याची सुमारे दोनशें वर्षेपर्यंत सारखी भरभराट होऊन विस्तार होत गेला. ह्या राज्याच्या दरबारात अनेक पराक्रमी वीर, मुत्सद्दि, प्रसिद्ध वेदान्त दर्शनकार माधवाचार्य व वेदभाष्यकार सायणाचार्य वगैरे महान् विद्वान् पुरुष उदयास आले होते. हरिहरानंतर त्याचा भाऊ बळराय गादीवर बसला. हा मोठा शूरवीर व कार्यकुशल राजा

झाला. छाने विजयानगरच्या साम्राज्याचा पुष्कळ विस्तार केला तो इतका की, विंध्याचलाच्या दक्षिणेस देवगिरी किंवा दौलताबाद खेरजि महमद तघलकाच्या ताब्यात कांहीं राहिले नाही. ह्या राज्यावर बाहमणी वंशाच्या व पुढे त्यातून उद्भवलेल्या विजापुर, गोवळकोंडा वगैरे मुसलमानी राजांनी वरचेवर स्वाग्या व हल्ले केले, परंतु त्यांचे पुष्कळ वर्षेपर्यंत कांहीं चालू शकले नाही. शेवटीं सर्व मुसलमानी राजांनी एक जूट करून मोठ्या सैन्यानिशी विजयानगरावर स्वारी केली. कृष्णानदीच्या काठी तालिकोटा येथे मोठी लढाई इ. स. १५६५ त झाली, तीत विजयानगरच्या रामराजाचा पराभव होऊन तो लढाईत मरण पावला. विजयानगर मुसलमानांनी लुटून फस्त केले, तेथील अत्यंत सुंदर व भव्य इमारती, राजवाडे, मंदिरे इत्यादिकांचा विध्वंस केला. विजयानगरच्या महान् हिंदु-साम्राज्याचा नाश झाला; सर्व दक्षिण मुसलमानी सत्तेखाली गेली, व मुसलमानांचे प्राबल्य वाढले.

ह्याच सुमारास म्हणजे सोळाव्या शतकाच्या पूर्वी व प्रारंभी दिल्लीच्या मुसलमानी राज्यावर प्रथम तैमूर व नंतर त्याच्याच वंशातील बाबर नामक मोगल राजांनी स्वाग्या करण्याचा सपाटा चालविला होता. शेवटीं बाबराने दिल्लीच्या लोदी वंशातील सुलतानाचा पराभव करून दिल्ली जिंकून इ. स. १५२६ त आपले मोगल राज्य स्थापिले पुढे अकबर, जहागीर, शहाजहान व औरंगजेब इत्यादि बाबराच्या वंशातील मोगल बादशाहानी दक्षिणेवर स्वाग्या करून आपली सत्ता व वर्चस्व स्थापिले होते.

साराश शिवाजीच्या जन्मसमयी दक्षिणेत कशा प्रकारची परिस्थिति होती तें वरील संक्षिप्त विवेचनावरून दिसून येईल. बहुतेक सर्व दक्षिणेवर ब्राह्मणी राज्यापासून उद्भवलेल्या विजापुर, अहमदनगर वगैरे मुसलमानी राजाची व मोगल राजाची सत्ता होती. नाव घेण्यासारखें एकही हिंदुराज्य नव्हतें. जे थोडे बहुत हिंदु आणि मराठे सरदार होते ते आपआपल्या जहागिरी संभाळून मुसलमानांच्या दरबारी नोकर किंवा त्याचे जहागिरदार म्हणून राहात होते.

वर जी बाहमणी राज्यातून उदय पावलेली पाच राज्ये सागितली, त्यापैकी गोलकोंड्याचें राज्य जुन्या वारंगळ म्हणजे तेलंगण प्रांतात, व विजापुरचें कानडी मुलखात होतें. वन्हाड व बेदर ह्यातील काहीं भाग महाराष्ट्रीय वस्तीचा व बाकीचा हिंदी भाषा बोलणाराचा होता. परंतु अहमदनगरचा सर्व भाग केवळ महाराष्ट्रीय वस्तीचा होता ह्याच अहमदनगरच्या राज्यात मराठ्यांनी राज्यकाति घडवून आणिली. ह्याच राज्याच्या हद्दीतील जुन्नर भामातील एका किल्यात मराठासाम्राज्यसंस्थापक शिवाजीचा जन्म झाला होता व त्यातील पुणें गावी शिवाजीचें बालपण गेलें होतें. शिवाजीचा आज्ञा मालोजी व बाप शाहाजी हे दोघेही अहमदनगरच्या दरबारी सरदार होते व त्या राज्याची इअत आणि वर्चस्व तसेंच स्वातंत्र्य कायम राखून त्याचा विस्तार करण्यात शाहाजीने फार महत्वाची मदत केली होती. आणि शेवटी ह्याच अहमदनगरच्या जहागिरदारीचें जूं झुगारून देऊन शिवाजीने स्वतंत्र राज्यस्थापनेचा प्रारंभ केला होता.

येथवर शिवाजीच्या जन्मकालापूर्वीची राजकीय परिस्थिति कशी होती तिचे विवेचन केले. आतां त्या वेळची धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति कशी होती तिचे थोडक्यात निरीक्षण करूं.

दक्षिणेंत जरी प्रथम मुसलमान व नंतर मोगल साम्राज्याची सत्ता बसून वाढली, तरीसुद्धा हिंदुत्वाची ज्योत जळतच होती. मुसलमानांनीं हिंदुसाम्राज्याचा नाश करून त्याबरोबरच हिंदुधर्माचा नाश करण्याचाही प्रयत्न केला. पहिल्यात म्हणजे हिंदुसाम्राज्याचा नाश करण्यात त्यांना पुष्कळसें यश मिळालें, परंतु दुसऱ्या म्हणजे हिंदु धर्माचा नाश करण्याच्या प्रयत्नात त्यांना यश तर मिळालें नाहींच, परंतु उलट त्या प्रयत्नामुळे धर्मजागृतीला विशेष जोर येऊन तिच्यामुळे मुसलमानी साम्राज्यच उलट नाश पावले. तें कसें तें आपण पाहूं.

इ. स. च्या तेराव्या शतकात दक्षिणेंत ज्ञानदेव—ज्यानें ज्ञानेश्वरी नावाचा प्रख्यात तत्वज्ञानविषयक ग्रंथ लिहिला—नामक महान् साधुपुरुष होऊन गेला. मुसलमानांच्या सुळसुळाटामुळे व अज्ञानामुळे जो धर्मदृष्टीनें भेदभाव उत्पन्न झाला होता, व त्यामुळे जी हिंदुधर्माची अवनति होत होती, ती अटकविण्यासाठीं त्यानें धर्मजागृति उत्पन्न केली. ईश्वरापाशीं कोणत्याही प्रकारचा भेद नाहीं, अमुक उच्च व अमुक नीच ही भावना असत्य आहे, सर्वांनीं समानभावानें एकमेकाशीं वर्तन ठेविलें पाहिजे, आपला धर्मच खरा आहे, इत्यादि तत्वांचें प्रत्यक्ष वर्तन व बोध करून समर्थन केले. त्याचा समजावर फार उत्तम परिणाम होऊं लागला. त्यानें प्रसिद्ध वारकरीपंथ नांवाचा

भक्तिपंथ स्थापिला. ह्या पंथाचा अनेक लोकानी स्वीकार केल्यामुळे तो इतका लोकप्रिय झाला की त्याचें कित्येक मुसलमानानीही अवलंबन केलें. अशा प्रकारची धर्मजागृति होऊन तिला नवीन जोम आल्यामुळे ज्ञानदेवानें प्रतिपादलेल्या उच्च धर्मतत्वांचा समाजावर दृढ परिणाम होत गेला, आणि चौदा पंधरा व सोळा ह्या शतकात त्याचा सारखा प्रसार होत गेला.

ज्ञानदेवानंतर नुसत्या उच्च जातींतच नव्हे परंतु माळी, महार इत्यादि दलक्या जातींत, इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष मुसलमानात देखील ह्या भक्ति पंथाचे महान् साधु पुरुष उदयास आले. त्यांनी आपल्या कवनानी आणि वक्तृत्वानें समाजाला उपदेश करून धर्मजागृतीबरोबरच ऐक्याची दृढ भावना समाजात उत्पन्न केली. ह्याचा परिणाम असा झाला की, ह्या ऐक्य भावनेतून एकराष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण झाली. ह्या धर्मजागृतीबरोबरच महाराष्ट्रात विद्येचा प्रसार होत गेला, मराठी काव्याचा उदय होऊन नामदेव, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास वगैरे महान् कवि व साधु पुरुष एकामागून एक निर्माण झाले, आणि त्यांनी आपल्या काव्यकृतीने धर्मप्रसार व पर्यायानें विद्याप्रसार केला.

दक्षिणेंतील मुसलमान राजे आपल्या मध्य आशियांतल जन्मभूमीपासून फार दूर व सुटे पडल्यामुळे आणि मोंगल साम्राज्यापासून ते निराळे होऊन स्वतंत्र झाल्यामुळे, त्यांना आणि त्यातल्या त्यात अहमदनगरच्या राजाना आपल्या राज्यकारभारात महाराष्ट्रीयानांची मदत घेतल्याशिवाय चालेनासें झालें. त्यांना आपल्या दरबारी

नुसते मराठे सरदारच नव्हे, परंतु असंख्य महाराष्ट्रीय कारकून, हिसाबनीस, व मराठे शिपाई दाखल केल्याशिवाय भागेनासें झाल्यामुळे महाराष्ट्रीय़ाचा तेथेंचागलाच प्रभाव भासूं लागला. एकीकडे जसजशी ही स्थिति दृढ होत गेली, व तीमुळें आणि मुसलमानी राज्याच्या ऐशआरामी व रंगेलपणामुळें त्याचें लक्ष राज्यकारभारांत कमी होत गेलें, तसतसे दुसरीकडे महाराष्ट्रीय़ साधुसंतानीं केलेल्या धर्मजागृतीमुळें हिंदु लोक स्वधर्माभिमानी व शूर होत गेले आणि त्यांच्यामध्ये ऐक्यभाव कर्तवगारी इत्यादि गुण वाढत जाऊन ते अधिक कर्तृत्ववान होत गेले.

अशा परिस्थितीत मोगल बादशाहानीं आणि विशेषतः औरंगजेबानें दक्षिणच्या मुसलमानी राज्याचा नाश करण्याचा व आपलें वर्चस्व स्थापण्याचा जोराचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं दक्षिणेंतील मुसलमानी सत्ता मात्र फारच कमजोर झाली, परंतु मोगल सत्ता बसविण्याचे प्रयत्न व्हावे तसे सफळ झाले नाहीं. ह्यामुळें अगोदरच मुसलमानी जुलमाला कंटाळून गेलेल्या आणि स्वतंत्र होण्यासाठीं आतुर झालेल्या मराठे लोकाना ज्यास्तच फूस मिळाली. दक्षिणेंतील मराठे वरिाना ही एक उत्तम संघी उपलब्ध झाली. आपल्या धर्माचा अभिमान, ऐक्य, शौर्य, आणि स्वाभिमान इत्यादि गुणांचा महाराष्ट्रात प्रादुर्भाव झाल्यामुळें स्वराज्य स्थापण्यास अत्यंत अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न झाली. अशा परिस्थितीत एका उत्तम कार्यक्षम, बुद्धिवान आणि शूर मार्गदर्शक नायकाची उणीव होती. ती शिवाजी सारख्या पराक्रमी, कार्यधुरंधर, बुद्धिशाली वीरानें दूर केली, आणि त्यामुळें मराठी साम्राज्य अस्तित्वात आलें.

भाग २ रा.

शिवाजीचा वंश, जन्म व बाळपण.

मागें सांगितलेंच आहे कीं शिवाजीचा बाप शाहाजी व आज्ञा मालोजी भोंसले हे अहमदनगरच्या दरबारी सरदार होते. भोंसले हे उदेपुरचा राणा लक्ष्मणसिंग ह्याचा नातू सज्जनसिंग ह्याचे वंशज होते. ह्या कुळाचा मूळ पुरुष देवराजजी ह्याचें उदेपुरच्या राण्याशी पटेनासें झाल्यामुळे दक्षिणेंत गेला, आणि तेथें त्यानें आणि त्याच्या वंशजांनीं भोंसले हें आडनाव आपल्या उदेपुरच्या भोसावत नावाच्या जहागिरीवरून धारण केलें. ह्या कुळातील देवराजजीचा वंशज बाबाजी ह्यानें दौलताबादेजवळील वेरूळ गावची पाटिलकी विकत घेतली व तेथें तो राहिला. त्याला मालोजी व विठोजी असे दोन मुलगे होते. त्यातील मोठा जो मालोजी तो इ. स. १५९० त जन्मला होता.

अहमदनगरच्या निजामशाही दरबारी लखोजी जाधवराव नावाचा एक दहाहजार घोडेस्वाराचा मनसबदार सरदार होता त्याच्या पदरी मालोजी भोंसले नोकरीस राहिला होता. लखोजीच्या कुटुंबातील मनुष्याशीं मालोजीचा गाढ परिचय व घरोबा झाला होता. इ. स. १५९९ सालीं रंगपंचमीच्या दिवशीं लखोजीच्या कुटुंबातील मंडळी व नोकर सण साजरा करण्यासाठीं एकत्र जमलीं होती, त्या वेळीं लखोजीची लहान मुलगी जिजाबाई व मालोजीचा पाच वर्षांचा

मुलगा शाहाजी एकमेकाशी रंग खेळत असताना लखोजीने पाहिली. लखोजीने मोठ्या प्रेमाने “हें जोडपें किती सुंदर व योग्य दिसतें” असें ह्मणून दोघाना माडीवर बसविलें व त्यानें आपल्या मुलीला विनोदानें विचारलें कीं “तूं ह्या मुलाशी लग्न लावशील?” ह्यावरून शाहाजीचा लखोजीच्या मुलीशीं विवाह करण्याचें नक्की झालें असें मालोजीनें जाहीर केलें परंतु आपल्यापेक्षा मालोजी हलका आहे असें मानून, थट्टेनें जें ह्मटलें तें खरें ह्मणून मानणें गैर-शिस्त आहे असें सागून, लखोजीनें मालोजीचें ह्मणणें नाकबूल केलें. ह्यामुळे रागावून मालोजी लखोजीची नोकरी सोडून चालता झाला.

आपली मानखंडना झाल्याबद्दल मालोजीला फार वाईट वाटलें व त्यानें लखोजीच्या बरोबरीचा होण्याचा व त्याच्या मुलीशींच शाहाजीचें लग्न लावण्याचा निश्चय केला, व त्या मार्गाला तो लागला. कर्मधर्मसंयोगानें लूटबीट करून म्हणा, किंवा दंतकथेप्रमाणें श्री भवानी देवीच्या कृपाप्रसादानें म्हणा, मालोजीला मोठा द्रव्य-लाभ झाला, आणि लखोजी इतका श्रीमंत होऊन इ. स. १६०४ त तो परत आला. आपल्या सारखा मालोजीचा दर्जा झालेला पाहून लखोजी जाधवरावानें मालोजीच्या मागणीप्रमाणें जिजाबाईचें शाहाजीबरोबर इ. स. १६०४ त लग्न केलें. मालोजीचें शौर्य, कर्त-बगारी वगैरे गुण पाहून त्याला पाच हजार स्वाराची मनसब आणि पुणें व सुपें ह्या परगण्याची जहागीर व चाकण आणि शिवनेरी हे किळे निजामशाहानें दिले. मालोजी इ. स. १६१९ त निवर्तला.

मालोजीच्या मरणसमयी शाहाजी चांगला मोठा झाला होता. तो आपल्या बापासारखाच शूर होता. त्याला आपल्या बापाची जहांगीर मिळाली. मोगल बादशाहाने अहमदनगरावर स्वारी केली त्या वेळी लखोजी वगैरे बहुतेक मोठमोठे सरदार मोगलांना जाऊन मिळाले. परंतु शाहाजीने मोठा पराक्रम करून एकनिष्ठेने मालिक अंबरास मदत केली. पुढे शाहाजीने खानजहान लोदीचा पक्ष घेऊन मोगलांशी लढाई केली परंतु खानजहानाचा पराभव होऊन त्याचा नाश झाल्यामुळे इ. स. १६३० त शाहाजीला मोगल बादशाह शाहाजहानाला शरण जाणे भाग पडले. बादशाहाने त्याचा पराक्रम पाहून खूष होऊन पुणे व सुपे परगण्यांची त्याची जहागीर चालू ठेविली एवढेच नव्हे, परंतु त्याला अहमदनगरचा वजीर फतेखान ह्याच्या खासगी मिळकतीपैकीही कांहीं मुलूख दिला. परंतु पुढे फतेखान शाहाजहानाला शरण गेला, तेव्हा शाहाजहानाने शाहाजीला दिलेला त्याचा भाग शाहाजीकडून परत घेऊन फतेखानाला दिला. बादशाहाच्या ह्या वर्तनाने शाहाजीला राग येऊन त्याने मोगल बादशाहाची नोकरी सोडिली, आणि बिजापुरचा त्या वेळचा पेशवा मुरार जगदेव ह्याच्या मदतीने बिजापुरच्या दरबारी (इ. स. १६३७) नोकरी स्वीकारून शाहाजी राहिला.

ह्यापूर्वी शाहाजीने स्वतःच्या हिंमतीवर अहमदनगरचे राज्य राखण्याचा अनेक वेळा बहादुरीने लढून प्रयत्न केला होता. त्यात त्याला म्हणण्यासारखे यश आले नाही. शेवटी इ. स. १६३६ त महमद अदिलशाहाने मोगलांशी तह केला त्यात शाहाजीला आपल्या

दरबारातून काढून टाकून पकडून देण्याचा करार केला. त्या दगलबाजीमुळे शाहाजीला अदिलशाहशी विरोध करणे भाग पडले व त्यामुळे त्याला मोगल व विजापुरकर हे दोघे शत्रु झाले होते. तथापि जराही न डगमगता त्याने मोठ्या मर्दुमकीने दोन्ही सैन्याच्या हल्याना धूडकावून लावून त्यास त्रास देण्याचा सपाटा चालविला होता. शेवटी कल्याण जवळ माहुली गावी खान झामन व रणदुल्लाखान ह्यांच्या पुढे इ. स. १६३६ त त्याने हार खालली व त्याला तह करणे भाग पडले. त्याने अहमदनगरच्या बाळ राजाला मोगलास सौंपून देण्याच्या अटीवर त्याला पुणे व सुपे हे परगणे, व विजापुरच्या दरबारी नोकरी स्वीकारण्याची परवानगी मिळाली. ह्यामुळे इ. स. १६३६ त अहमदनगरचे राज्य मोगलांनी खालसा केले. वऱ्हाड व बेदर ही पूर्वीच खालसा झाली होती. त्यामुळे दक्षिणेत फक्त विजापुर व गोवळकोंडा हीच कायती बाढमणी राज्याची अवशिष्ट संस्थाने शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या पारंभी राहिली होती.

शाहाजी अहमदनगरला मदत करण्यात व मोगलाशी लढण्यात गुंतला होता त्या धामधुमीच्या काळात त्याने जिजाबाईला जुन्नर जवळच्या शिवनेरी किल्यात ठेविली होती. तेथे तिला इ. स. १६२३ त संभाजी नावाचा मुलगा झाला. पुढे चार वर्षांनी म्हणजे इ. स. १६२७ च्या एप्रिल महिन्याच्या १० व्या तारखेस जिजाबाईने शिवाजीला जन्म दिला. शिवाजीच्या जन्मासंबंधी पुष्कळ दंतकथा आहेत. त्याच्या जन्मापूर्वी त्याच्या भावी मोठेपणाविषयी

शाहाजीला पुष्कळ दृष्टांत व शकुन झाले होते, तसेंच शिवाजी हा शिवाचा अवतार होता अशा बद्दलच्या पुष्कळ दंतकथा त्या वेळच्या बखरींतून आढळतात. कसेही असो, शिवाजीची कारकीर्द एकाद्या महान् अवतारी पुरुषाला योग्य अशीच झाली ह्यात शंका नाही.

जरी शिवनेरीच्या मजबूत किल्यांत शाहाजीने जिजाबाई व शिवाजीला ठेविले होते तरी शिवाजीचे बाळपण अनेक संकटें व भीतींतच गेलें. एकतर शाहाजीचा सासरा लखोजी जाधवराव मोगलास जाऊन मिळाला होता व शाहाजी मोगलांविरुद्ध लढत होता त्यामुळें मोगल बादशाहाचा शाहाजीवर डोळा होताच. त्यामुळें एकदांतर इ. स. १६३३ त म्हालदारखान नामक मोगल सरदारानें जिजाबाईला पकडून कैद केलें. अशा भयंकर संकटात सुद्धा न डगमगता ह्या वीरमातेने शिवाजीला लपवून ठेविण्याचा प्रयत्न केला. त्यात तिला यश मिळालें; परंतु तिला मात्र कोंडाणा किल्यात कैदेत राहावें लागलें. इ. स. १६३६ पर्यंत शिवाजीचा पत्ता लावण्यासाठीं मोगलानीं अटोकाट प्रयत्न केले, परंतु जिजाबाईच्या युक्तीमुळें ते सर्व व्यर्थ गेले. पुढें इ. स. १६३६ त शाहाजीनें मोगलाशीं तह केला व जिजाबाई आणि शिवाजी निर्भय झालीं. तथापि शिवाजीचे त्याच्या पित्याकडून प्रत्यक्षपणें लालनपालन व रक्षण होण्यासारखी स्थिति नव्हती. कारण इ. स. १६३० त मोहिते घराण्यातील तुकाबाई नामक मुलीशीं शाहाजीनें दुसरें लग्न केलें होतें, त्यामुळें नाराज व निरुत्साह झाल्यामुळें जिजाबाईचा शाहाजीशीं फक्त तात्पुरताच वरवर संबंध राहिला होता.

शिवाजी १० वर्षांचा झाला तेव्हां त्या वेळच्या चालीप्रमाणे त्यांचे लम करण्यासाठी इ. स. १६३७ त जिजाबाई त्याला घेऊन विजापुरास गेली. तेथे त्यांचे विठोजी मोहिते ह्याची मुलगी सईबाई हिच्याशी लग्न झाले. केवळ दहा वर्षांच्या वयांत देखील ह्या मुलाच्या भावी मोठेपणाची चिन्हे दिसू लागली होती. विजापुरास असतांना त्याने गोवधा-विरुद्ध बरीच धामधूम केली. लहापणापासूनच शिवाजीला मुसल-मानाविषयी तिरस्कार वाटत असल्यामुळे त्याने भर दरबारात ठरीव दरबारी पद्धतीप्रमाणे बादशाहाला मुजरा करण्याचे साफ नाकारिले. शिवाजीला तसेच जिजाबाईला शाहाजीने मुसलमानाची नोकरी करणे हे आवडत नव्हते. असा हा मुलगा एकादे वेळी असल्या स्वभावाने व वर्तनाने आपणावर संकट आणिल असे वाटल्याने शाहाजीने इ. स. १६३८ त जिजाबाईला शिवाजीसह परत आपल्या पुणे व सुपे येथील जहागिरीवर पाठवून दिले, आणि जहागिरीची व्यवस्था करण्यात तिला साहाय्य व शिवाजीला शिक्षण देण्या साठी आपला विश्वासु नोकर दादोजी कोंडदेव ह्या नावाच्या ब्राह्मणास तिच्याबरोबर पाठविले.

भाग ३ रा.

शिवाजी चें शिक्षण.

त्या वेळचें पुणें हल्लींच्या पुण्याहून फारच निराळ्या प्रकारचें होतें. त्या वेळचें पुणें क्षणजे भुठेच्या तीरावर असलेल्या थोड्याशा झोंपड्याचें गाव होतें. मुळा व मुठा ह्यांच्या संगमावर तें वसलेलें असल्यामुळें त्याला एक प्रकारचा पवित्रपणा आल्यामुळें त्याला पुणें (पुण्यपत्तन) हें नाव प्राप्त झालें. शिवाजीच्या वेळीं पुण्याच्या आसमंतातील प्रदेश डोंगरी व उजाड होता; आणि अहमदनगर व विजापुर ह्यांच्यामध्ये, तसेंच हीं दोन राज्यें व मोगल बादशाह ह्यांच्यामध्ये सतत लढाया होत; असल्यामुळें सर्व मुलूख उध्वस्त झाला होता. नुसतीं मालमत्ता जाण्याचीच नव्हे परंतु स्वतःच्या जीवाचीही भीति वाटत असल्यामुळें डोंगरी मुलुखातील रानटी लोकाखेरीज त्या प्रान्तात फारशी वस्ती नव्हती.

अशा स्थितीत जिजाबाई, शिवाजी व त्यांचा विश्वासु नोकर दादोजी हीं पुण्यास आपल्या जहागिरीची व्यवस्था करण्यासाठीं आपल्या जहागिरीत राहण्यास आलीं. सामान्य प्रतीचीं माणसें तर हताश होऊन हें काम सोडून चालतीं झालीं असतीं. परंतु आपल्या सवतीसह शाहाजीजवळ राहण्यापेक्षां मरण बरें असें मानणारी जिजाबाई सारखी मानीं झी, शिवाजी सारखा परवशतेला तुच्छ

मानणारा मुलगा व दादोजी सारखा चतुर, घोरणी व स्वामीनिष्ठ नोकर, ह्यांना असल्या प्रदेशांत राहण्याची जराही काळजी किंवा भीति वाटली नाही. दादोजी चांगला अनुभवी असून त्याला जमाबंदी कामाची उत्तम माहिती होती. त्या माहितीचा उपयोग त्याने ही जहागीर सुधारण्याच्या कामी केला. त्याने लागवडी करतां मोफत जमिनी देण्याचे सुरू करून आजूबाजूच्या डोंगरी मुलखातील शेतकरी आकर्षून पुष्कळ जमिनी लागवडीस आणिल्या. शिकारी लोकाना बक्षिसे देऊन हिंस पशूंचा त्रास कमी केला पण जेव्हां जिकडे तिकडे लागवड होऊन शेती उत्तम स्थितीस आलेली दिसू लागली तसतसा चोर व लुटारू लोकांचा उपद्रव ज्यास्त वाढू लागला. त्यांचा पाडाव करून लोकांचे रक्षण करण्यासाठी दादोजीने एक लहानसे सैन्य तैयार केले. अशा रीतीने आपली जहागीर भरभराटीस आणलेली पाहून शाहाजी खुश झाला व त्याने विजापुरच्या दरबाराकडून आपणास मिळालेली नवीन जहागीरही दादोजीच्या ताब्यात दिली. त्यांत त्याने ठिकठिकाणी आंबराया लावून उत्पन्न वाढविले, आणि पुणे व शिरवळ ह्यांच्यामध्ये एक खेडे वसवून त्याला आपला स्वामी शिवाजी ह्याच्या नावावरून “ शिवापुर ” असे नाव दिले.

असो; ह्याप्रमाणे एकीकडे शाहाजीच्या जहागिरीची अशी व्यवस्था चालली असता आपला चरित्रनायक काय करित होता ते पाहू. ह्या वेळी शिवाजी सुमारे ११ वर्षांचा होता. अगदी लहानपणांतच अनेक संकटे व धरपकडीची धास्ती ह्यांतून कसाबसा तो

निसटून हल्लींच्या ह्या स्थितीला आला होता. शिवाजी जात्याच फार पाणीदार होता. तशातून असल्या अढचणींमुळे तो ज्यास्तच घटि व साहसी झाला होता. त्याचा बाधा मजबूत, चेहरा लाबट, कपाळ भव्य, डोळे अत्यंत पाणीदार, व हात आजानुबाहु म्हणजे टोंपरापर्यंत लांब असे होते. मुसलमानी अमलाखालीं अनेक बरेवाईट प्रकार पाहिल्यामुळे लहानपणापासूनच त्याच्या मनामध्ये स्वदेश-प्रीति व स्वधर्माभिमान जागृत होऊन आपल्या लोकांच्या उद्धाराच्या करूपना उत्पन्न झाल्या होत्या. दादोजी पूर्ण स्वामीनिष्ठ व कर्तव्य-परायण असल्यामुळे त्यानें जहागिरीच्या सुधारणेच्या व्यवस्थे-बरोबरच आपला घनी जो शिवाजी त्याच्या शिक्षणाचीही उत्तम व्यवस्था केली होती त्यानें त्याच्या वयाचीं अनेक मुले जमा करून त्यांच्या सहवासात शिवाजीला व त्यांनां शिपाईगिरीची उत्तम तालीम देण्याची व इतर शिक्षणाचीही संपूर्ण तजवीज केली होती. शिवाजीच्या बाळपणच्या सहाध्यायामध्ये तानाजी मालुसरे, बाजी फसलकर व येसाजी कंक हे होते, ते पुढे त्याचे अत्यंत विश्वासु मित्र, उत्तम वीर, व सेनानायक म्हणून प्रसिद्धीस आले शिक्षणा बरोबरच आजूबाजूच्या प्रदेशाची—ज्याला मावळ व कोंकण म्हणतात त्याची—प्रत्यक्ष माहिती असणें हें शिपाईगिरीच्या व युद्धकलेच्या ज्ञाना इतकेंच महत्वाचें आहे असें जाणून त्यानें तशी माहिती शिवाजीला देण्याची व्यवस्था केली होती. त्यामुळे शिवाजी आपल्या सहाध्यायासह मावळ व कोंकण प्रांतांत वरच्यावर फिरावयास जाई व त्या योगानें त्यानें त्या भागातील प्रदेशांचे

फार बारकाईने निरीक्षण करून चांगली माहिती मिळविली होती.

नुसती जहागिरीची व्यवस्था करून व शिवाजीला युद्धकलेचे शिक्षण देऊन दादोजी स्वस्थ बसला नाही. तो स्वतः उत्तम विद्वान् ब्राह्मण असल्यामुळे तो शिवाजीला ज्ञानदेवादि साधुसंतांच्या ग्रंथांवर प्रवचने करून व रामायण—महाभारतादि पुराणातील वीररसप्रधान प्रसंगांच्या कथांचे विवेचन करून चांगली माहिती देत असे. ह्यामुळे शिवाजी व त्याचे बाळमित्र ह्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेली स्वदेशप्रीतीची व स्वधर्माभिमानाची ज्योत अधिकच प्रज्वलित होत गेली.

परंतु ह्या पेशवाही अधिक महत्वाच्या गोष्टींनी शिवाजीच्या मनावर फार खोल परिणाम झाले होते. एकतर पुणे, व त्याच्या आसमंतातील पंढरपुर, आळंदी वगैरे साधुसंतांची वसतिस्थाने, आजूबाजूचे भागातून जाणाऱ्या यात्रेकरू वारकऱ्यांच्या झुंडी, चौफेर पसरलेला वनश्रीचा गंभीर देखावा, ठिकाठिकाणी टेंकड्यावरून दिसणारे किल्ले, इत्यादि गोष्टींनी शिवाजीच्या मनावर अत्यंत स्फूर्तिकारक परिणाम झाला होता. तशात आपल्या पतीपासून दूर अशा ह्या एकातवासांत जिजाबाईला काय तो शिवाजीच आशेचा व सुखाचा आधार राहिला होता. तिचे शिवाजीवर फार प्रेम होते, व ती त्याचे फार लाडही करी. तथापि आपण देवगिरीच्या यादव वंशाचे व उदेपुरच्या राण्याचे वंशज आहो हें कधीही विसरता कामा नये, ह्याचीही त्याला ती तितकीच जाणीव वरचेवर करून

देऊन त्याला स्फुरण व उतेजन देई. शिवाजी उत्तम वीर व्हावा तसाच तो उत्तम धर्मशीलही व्हावा, ह्यासाठी पुराणातील वीरश्रीच्या कथांबरोबरच कथेकरी व पुराणिकांच्या साहाय्याने, तसेच स्वतः ही अनेक गोष्टी सांगून तिने त्याच्या मनांत उत्तम धर्मतत्त्वे बिंबविली होती. अशा ह्या वीरमातेच्या काळजीने व गृहशिक्षेने, तिच्या स्वतःच्या उपदेशाने आणि तिने शिवाजीच्या मनांत जी स्वदेशप्रीति व स्वधर्माभिमान जागृत केला त्याच्या योगाने शिवाजीच्या मनावर चिरस्थायी संस्कार होऊन त्याला आपल्या वयाच्या आठराव्या वर्षीच महत्कार्य करण्यायोग्य अशी कार्यक्षमता प्राप्त झाली.

ह्या अवधीत दादोजीने मोठ्या चातुर्याने व कर्तबगारीने तो सवे मुख्य आबाद करून भरभराटीस आणल्यामुळे आणि त्याने कुळारकीची चागली सोइस्कर व्यवस्था केल्यामुळे त्या सर्व मुलखांतील मावळे लोकांची भक्ति त्याचा धनी जो शिवाजी त्याच्यावर बसली. शिवाजीने आजूबाजूच्या सर्व डोंगरी मुलखात फिरून बारकाईने माहिती करून घेतल्यामुळे, तसेच त्याच्या धाडशी स्वभावामुळे, व मनमिळाऊपणामुळे तो त्या लोकांना इतका प्रिय झाला की ते त्याच्यासाठी तो सांगेल ते करण्यास तत्पर झाले. घोड्यावर बसण्यात, निशाण मारण्यात आणि पट्टा खेळण्यात शिवाजीने अत्यंत प्राविण्य संपादन केल्यामुळे त्याचे विशेषच वजन पडू लागले. अशा रीतीने सवे दृष्टींनी एका मोठ्या लोकनायकाला योग्य असे गुण शिवाजीमध्ये उत्तम विकास पावल्यामुळे अल्पवयांतच स्वराज्य स्थापनेची बिकट वामगिरी करण्याची स्फूर्ति त्याला झाली, ह्यांत नवल काय ?

अहमदनगरच्या म्हणजे ज्यांत महाराष्ट्रीयाची मोठी वस्ती होती त्या राज्याचा एके काळचा चालक जो शाहाजी त्याचा पुत्र ह्या दृष्टीने, तसेंच लखोजी जाधवरावाचा नातू आणि फलटणच्या प्राचीन वंशांतील एक नजीकचा वंशज ह्या दृष्टीने शिवाजी हा मराठ्यांचा नेता होण्यास स्वाभाविकच लायक होता, हे उघड आहे. आठरा वर्षांचा होऊन वयात आल्यावर आपल्या भावी कारकीर्दीची दिशा ठरविण्याचा प्रश्न स्वाभाविकपणे शिवाजीच्या मनात उत्पन्न झाला. त्या वेळच्या सरदारांप्रमाणे जहागिरीची व्यवस्था करून, बादशाहाना खुष ठेऊन वैभवांत राहून मजा मारणे हा एक मार्ग, किंवा तसे न करता परवशतेचे जोखड झुगारून देऊन स्वतंत्र होऊन स्वराज्यस्थापना करणे व आपल्या लोकांचे, आपल्या धर्माचे व आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेचे परकीयाच्या जुलमापासून रक्षण करणे हा दुसरा मार्ग, असे दोन मार्ग शिवाजीला खुले होते. ह्यातील पहिल्या मार्गाचे अवलंबन करणे शिवाजीला गमलेच नाही. अर्थात् त्याने दुसऱ्या मार्गाचेच अवलंबन केले. ह्याशिवाय दादोजीने तिसराच एक मार्ग सुचविला होता. तो असा की, शाहाजीच्या हाताखाली विजापुरच्या दरबारी नोकरी घ्यावी व तेथे स्वपराक्रमाने मोठ्या पदवीस चढावे, परंतु विजापुरच्या दरबारची स्थिति किती कमताकत झाली होती, वरच्या भपक्याखाली कशी कीड लागत चालली होती, दरबारी किती अंदाधुंदी व अव्यवस्था माजून राहिली होती, ते शिवाजीला पूर्णपणे ठाऊक होते. केव्हाना केव्हा तरी आपसांतील तंट्यांमुळे विजापुरचा नाश लवकरच होईल असे शिवाजीला वाटत होते.

आणि त्यानें जो स्वराज्यस्थापनेचा विचार मनांत आणिला होता त्याला विजापुरची ही स्थिति एक प्रकारें अनुकूलच वाटण्यासारखी होती.

साराश, सर्व परिस्थितीचा पूर्ण विचार करून त्यानें स्वराज्यस्थापनेचा प्रयत्न करण्याचा निश्चय केला. हा निश्चय तो सोळा वर्षांचा असतानाच केला होता असें त्यानें त्या वेळीं तयार केलेल्या एका शिक्क्यावरून समजतें. शिवाजीच्या वेळच्या परिस्थितीचा विचार केला तर हें स्वराज्यस्थापनेचें काम किती विकट होतें तें सहज समजेल. कारण जवळ जवळ तीन शतकेपर्यंत बहुतेक सर्व महाराष्ट्र परवशतेंत असल्यामुळें जनतेमध्ये स्वातंत्र्याची कल्पना नष्टप्राय झाली होती. जनतेच्या हाडीं माशीं खिळलेल्या ह्या संवर्द्धिला नाबूद करून त्याच्यामध्ये स्वातंत्र्याची कल्पना उत्पन्न करणे जवळ जवळ अशक्यच होतें. तशात शिवाजीला ह्या कामीं साहाय्य करण्यासारखा बलवान मराठा सरदारही कोणी नव्हता. धोरपडे, मोरे, माने, सावंत वगैरे जे थोडेबहुत प्रबळ सरदार होते त्यांचें ध्येय झणजे विजापुरच्या दरबारीं आपलें घोडें पुढें ढकलून आपली भरभराट करून घेणें, किंवा आपल्या शेजाऱ्याचा पाडाव करून त्याची मालमत्ता गिळंकृत करणें, ह्या पलीकडे काहींच नव्हतें. स्वातंत्र्य किंवा स्वराज्य ह्याची कल्पना तर त्यांच्या गावीं नव्हती. ह्यामुळें कोणाकडून कसलीही मदत मिळण्याची आशा न ठेवतां केवळ स्वतःच्या हिंमतीवर सैन्य उभारून, त्याच्या अंगीं आपल्या प्रत्यक्ष कृतींनीं स्फुरण चढवून त्याच्याकडून हें स्वराज्यस्थापनेचें

बिकट काम शिवाजीला करून घ्यावयाचें होतें हें करण्यांत त्याला नुसत्या आपल्या जातभाईशींच नव्हे परंतु आसांशींही लढणें प्राप्त होतें, एवढेंच नाही पण खुद्द आपल्या पित्याचीही इतराजी करून घ्यावी लागणार होती, हें उघड आहे. परंतु ह्या सर्व बाबतींचा त्यानें खोल व दूरवर विचार करून, आपल्या बाळपणच्या मित्रांशीं, दादोजीशीं, व जिजाबाईशीं वरचेवर वाटाघाट व उहापोह करून मग निश्चय केला, आणि तो केल्यावर त्यापासून जराही अह न होता त्यानें तो तडीस नेला.

भाग ४ था.

स्वराज्यस्थापनेचा प्रारंभ.

मार्गे सांगितलेंच आहे कीं शिवाजीनें सोळा वर्षांच्या वयातच म्हणजे इ. स. १६४३ त आपल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्याला सुरुवात केली होती. त्यानें एक शिक्का तयार केला होता, एवढेंच नव्हे, परंतु त्यानें मावळातील रोहिडेश्वराच्या देवालायत आपल्या तर्फेनें पुजारी नेमिला, आणि अशा रीतीनें आजूबाजूच्या डोंगरी मुलखांतील लोकांची प्रीति संपादन करून विजापुरच्या दादाजी देशपाडे नामक कामदाराला वश करून घेतला होता. परंतु त्यानें आपल्या प्रयत्नाची खरी सुरुवात इ. स. १६४६ त तोरणा किल्ल्यावर छापा घालून केली. पहिलाच बार उडविण्यासाठी तोरणा पसंत

करण्यांत त्याने मोठी दूरदृष्टि व चातुर्य वापरिले, यांत शंका नाही. कारण तोरणा किल्ला त्याच्या जहागिरीच्या दक्षिण सरहद्दीवर असल्यामुळे जर शत्रूकडून उलट छापा आला तर तेथून येणार, हें उघड होतें. शिवाजीने आपले मित्र तानाजी, येसाजी व बाजी आणि सुमारे एक हजार सशस्त्र मावळे ह्यांच्यासह तोरण्यावर छापा घातला व तोरण्याच्या किल्लेदाराला लाच देऊन वश करून किल्ला काबीज केला, आणि अशा रीतीने आपल्या भावी यशाचें तोरण तोरणा घेऊन बांधिलें. किल्ला हस्तगत होताच त्याने त्याची दुरुस्ती व तटबंदी करून दक्षिणची नाकेबंदी केली. ही तटबंदी करण्यासाठीं खणीत असता शिवाजीला द्रव्य सापडलें. त्याचा त्याने युद्धसामग्री विकत घेऊन जमा करण्याच्या कामी उपयोग केला. किल्लेदारानें शिवाजीच्या ह्या वर्तनाबद्दलची सर्व हकीकत विजापुरच्या दरबारीं कळविली. परंतु त्यापूर्वीच शिवाजीने असें कळविलें होतें कीं किल्लेदार परवानगी शिवाय किल्ला सोडून चालता झाला होता, सबब अशा अविश्वासु अमलदाराच्या ताब्यात किल्ला ठेविण्यापेक्षा आपल्यासारख्या विश्वासु व दक्ष मनुष्याच्या ताब्यात असलेला बरा. हें विजापुरच्या दरबाराला पटलें व शिवाजीकडून त्या किल्ल्याच्या बाबतीत पूर्वापेक्षा ज्यास्त उत्पन्न मिळूं लागल्यामुळे विजापुर दरबारानें तो त्याच्या जहागिरीत दाखल करून दिला. ह्या कृत्याच्या घाडशी व युक्तिबाजपणामुळे शिवाजीची कीर्ति सर्व मावळभर पसरून त्याला साहाय्य करण्यासाठीं मोरो पिंगळे, दत्ताजी गोर्षानाथ, आण्णाजी दत्तो, निराजी

पंडित, रावजी सोमनाथ, रघुनाथपंत, गंगाजी मंगाजी वगैरे तरुण मंडळी, -जी पुढे चांगली नांवारूपास आली, -शिवाजीला मिळाली. हे सर्व ब्राह्मण असून दादोजीने नेमिलेल्या कारकुनांचे मुलगे होते. ह्याप्रमाणे शिवाजीच्या प्रयत्नाना अधिक जोर आला. परंतु दादोजी-सारख्या जुन्या स्थितीत राबलेल्या व परवशतेत वाढलेल्या वयस्क मनुष्याला हे शिवाजीचे कृत्य आवडले नाही. तशांत शिवाजीने आणखी सैन्य सज्ज करून तोरण्यापासून सहा मैलावरील मोरबाड नावाचा किल्ला छाप्या घालून हस्तगत केला व त्याला राजगड हे नाव दिले. त्यामुळे तर दादोजीला विशेष राग आला, व त्याने शिवाजीला पुष्कळ दोष दिला. परंतु शिवाजीने त्याला न जुमानता त्याने राजगड किल्ल्याची झपाट्याने तटबंदी सुरू केली. शिवाजी ऐकत नाही असे पाहून दादोजीने शाहाजीला सर्व हकीकतीचे पत्र लिहिले.

ह्या वेळीं विजापुर दरबाराचे सर्व लक्ष दक्षिणेचा जितका मुलूख जिंकता येईल तितका जिंकून काबीज करण्याकडे लागले होते. त्या कामावर शाहाजी व रणदुल्लाखान ह्यांची नेमणुक करण्यात आली होती. त्यांनी बेंगळूर (बेंगलोर) चा राजा कॅप गौड ह्याचा पाडाव केला. पुढे रणदुल्लाला परत बोलावण्यात येऊन शाहाजीला प्रमुख सेनापति नेमण्यात आले. ह्या कसलेल्या वीराने कोलार, बाळापूर व सिरा परगणे काबीज केले, ते विजापुर दरबाराने शाहाजीला जहागीर म्हणून बक्षिस दिले. पुढे शाहाजीने तंजावर, मदुरा व त्रिचनापल्ली येथील राजांवर सरशी करून त्यांना विजापुरचे मांडलिक होण्यास

भाग पाहलें. ह्याप्रमाणें दक्षिण काबजि करून तेथील कारभार सुव्यवस्थित करण्यात शाहाजी गुंतला असल्यामुळें त्यानें दादोजीच्या पत्राकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं परंतु विजापुर दरबाराला मात्र शिवाजीचें वर्तन अयोग्य वाटून त्यांनीं त्याबद्दल शाहाजीकडून जबाब मागितला. शाहाजीनें दरबाराला संतोषकारक जबाब देऊन शिवाजीला राजगडाची तटबंदी न करण्याविषयी लिहिलें. शाहाजीचें शिवाजीच्या वर्तनाकडे दुर्लक्ष होत आहे, शिवाजी ऐकत नाहीं, आणि त्यामुळें त्या उभयतांचें पुढें कसें होईल ह्याविषयी भीति, इत्यादि अनेक प्रकारच्या काळजीमुळें दादोजीच्या मनावर परिणाम होऊन तो आजारी पडला व त्याची प्रकृति ढासळत चालली. शिवाजीनें त्याची उत्तम सुश्रूषा केली. तथापि गुण न येता दादोजी इ. स. १६४७ त मरण पावला. मरण्यापूर्वीं त्यानें आपल्या सर्व ताबेदार लोकांस शिवाजीला आपला धनी मानून त्याची एकनिष्ठेनें सेवा करण्यास सांगितलें आणि जामदारखान्याच्या किल्या शिवाजीला सोंपून दिल्या. तसेंच शिवाजीनें आरंभिलेल्या कार्याबद्दल त्यानें पर्यायानें संमति व्यक्त केली आणि त्याला आशीर्वाद देऊन देह सोडिला. ह्यामुळें सर्वांच्या मनावर फार चिरस्थायी परिणाम झाला. दादोजी वारला त्या वेळीं फक्त चाकणचा किल्लेदार फिरंगोची नरसाळा, व सुप्याचा किल्लेदार आणि शाहाजीच्या दुसऱ्या बायकोचा भाऊ संभाजी मोहिते हे दोघे त्यावेळीं हाजर नव्हते दादोजीनें जहागिरीची सर्व व्यवस्था शिवाजीला सोंपल्याचें फिरंगोजीनें मान्य केल्यामुळें शिवाजीनें त्याला त्याच्या जागेवर कायम केलें आणि त्याच्या

ताब्यांत आणखी कांहीं गांवे सोंपिलीं. परंतु संभाजी मोहित्यानें शिवाजी हा जहागिरीचा धनी आहे असा शाहाजीकडून हुकूम आल्याखेरीज शिवाजीचें वर्चस्व मानण्याचें नाकारिलें. शिवार्जानें तीनशें शेलके मावळे घेऊन संभाजीवर एकदम छापा घातला व त्याला त्याच्या अनुयायासह कैद करून जे आपल्या नोकरांत राहण्यास कबूल होते त्यास ठेऊन घेऊन बाकीच्यांना संभाजीसह बेंगलोरालास शाहाजीकडे रवाना करून दिले ह्याप्रमाणें शिवार्जानें पुण्याच्या जहागिरीवर आपली संपूर्ण सत्ता बसवून आपले स्वराज्य-स्थापनेचे प्रयत्न अधिक जोरानें सुरू केले.

तोरणा व राजगड हस्तगत करून शिवार्जानें आपल्या मुलखाची दक्षिण सरहद्द किल्लेबंदी करून सुरक्षित केली होती. त्याच्या पलीकडे बारा भैलावर कोंडाणा नावाचा किल्ला होता. तो ज्याच्या हातात असेल त्याला मुठेचें सर्व खोरे व थेट चाकणपर्यंतच्या पुण्याच्या प्रदेशावर निर्भयपणें वावरता येईल हें शिवाजीच्या लक्षात येऊन यानें तेथील मुसलमान किल्लेदाराला लाच देऊन कोंडाणा हस्तगत केला व त्याला सिंहगड हें नांव दिलें; आणि त्याकडूनही अधिक महत्वाचा व मजबूत नाकेबंदी करण्याला योग्य असा पुरंदरचा किल्लाही किल्लेदाराच्या गृहकलहाचा फायदा घेऊन किल्लेदाराच्या तिन्ही मुलांना आपल्या नोकरांत ठेऊन हस्तगत करून घेतला. त्याची तटबंदी करण्याचें काम त्या कार्मीं निष्णात झालेल्या मोरो पिंगळ्यावर सोंपून त्याला त्याचा किल्लेदार नेमिलें.

ह्याप्रमाणे आपल्या मुलखाची सर्व दक्षिण सरहद्द शत्रूंच्या स्वाऱ्या व हल्ले ह्यांपासून सुरक्षित करण्यांत तोरण्यांत मिळालेले सर्व द्रव्य व आपल्या मुलखाचे उत्पन्न शिवाजीने खर्च केले, त्यामुळे द्रव्य-प्रातीच्या मार्गाचा तो विचार करूं लागला व कोंकण प्राताकडे नजर फिरविली. हा प्रात विजापुरच्या ताब्यात असून त्यावर कल्याण येथे मुलाणा अहमद हा विजापुर सरकारचा सुभा कारभार चालवात होता. कल्याणाहून वसुलाची मोठी रक्कम मुलाण्याने विजापुरास रवाना केल्याची खबर शिवाजीला लागली. शिवाजीने तीनशे घोडे-स्वारानिशी सुप्याहून एकदम कुच करून बोर घाटात खजिन्याच्या गाढ्यांवर व त्याच्या रक्षक सैन्यावर अचानक हल्ला करून सर्व खजिना लुटला. ह्या कृत्याने शिवाजीने विजापुर सरकाराशी उघड उघड वैर केल्यासारखे झाले परंतु त्याची काळजी न करतां शिवाजीने लोहगड, राजमाची, रायरी इत्यादि अत्यंत महत्वाचे असे नऊ किल्ले हस्तगत करून घेतले ह्या कार्मी शिवाजी गुंतला असता दुसरीकडे त्याचा एक अत्यंत विश्वासु अधिकारी आबाजी सोनदेव ह्याने खुद्द कल्याणावर हल्ला करून मुलाणा अहमदास कैद केले. ह्या विजयाने शिवाजी खुश होऊन कल्याणास गेला. तेथे आबाजीने मुलाण्याची अत्यंत सुंदर मुलगी शिवाजीकडे नजर म्हणून पाठविली. तिला पाहून “ माझी आई जर हिच्यापेक्षा अर्धा सुंदर असती तर मीही जरा कमी कुरूप झालों असतो ” असे म्हणून तिचा आई प्रमाणे सत्कार करून तिला तिच्या बापासह मानपानाने व इतमानाने विजापुरास रवाना केले. ह्या धर्मशील व पवित्र वृत्तीने शिवाजीची

कव्याणचा सुभा मुलाणा ह्याची मुलगी शिवाजीला नजर करण्यांत आली तो प्रसंग.

अधिक छाप पडून त्याची कीर्ति वाढली. शिवाजीने थोड्याच अव-
धीत सावंतवाडीपर्यंतचा सर्व कोंकणप्रांत काबीज केला. त्यामुळे
मुसलमानी जुलमी अमलाला कंटाळलेली हिंदु प्रजा खुश होऊन
शिवाजीची लोकप्रियता वाढली. ह्याच वेळीं शिवाजीने कोंकणातील
एका मनुष्यापासून एक हजार रुपये देऊन प्रख्यात भवानी तरवार
विकत घेतली, ती तो नेहमीं आपल्या जवळ ठेवी व तिची पूजा
करी. हल्लींही ती तरवार साताऱ्याच्या राजाजवळ आहे असें म्हण-
तात. ह्याच वेळीं त्याच्या भावी सिंहासनाचें स्थान जो रायगड तो
शिवाजीने काबीज केला.

ह्या सर्व गोष्टींची खबर विजापुरच्या दरबारीं कळली त्यावरून
विजापुरच्या बादशाहाला फार राग आला आणि त्यानें शिवाजीची
निर्भत्सना करून त्याला एकदम विजापुरास येऊन हाजर होण्यास
हुकुम केला, व शाहाजीलाही शिवाजीला कबजात ठेवण्यासाठीं
फरमान झालें. आपण जिंकिलेला मुलूख जहागीर म्हणून आपणास
देण्यास बादशाह तयार असेल तर आपण विजापुरास जाऊन
हाजर होऊं, असा शिवाजीनें बादशाहास जबाब लिहिला;
आणि मी आता काहीं लहान मूल नाहीं, मला माझे बरे वार्ड
कळतें, आणि मी व माझे नशीब पाहून घेऊं, असें शिवाजीनें
शाहाजीस त्याच्या पत्राचें उत्तर लिहिलें. शिवाजीचें ह्मणणें बाद-
शाह महमद अदिलशाहाला मान्य होणें अशक्य होतें. सैन्य
पाठवून शिवाजीला पकडून आणावें अशी सल्ला शाहाजीनें दिली,
ती योग्य असताही ती मान्य न करून शाहाजीचीच शिवाजीला

फूस आहे, व त्याच्या सांगण्यावरूनच शिवाजीने हें सर्व केलें व करितो, असें मानून बादशाहानें शाहाजीला कैद करण्याचा निश्चय केला, व त्याला शाहाजीचा हेवा करणाऱ्या मुसलमान सरदाराचा दुजोरा मिळाला. शाहाजीला पकडून कैद करण्याचें कार्य कशा रीतीनें तडीस न्यावें ह्या चिंतेत बादशाह होता, व तो प्रयत्न यशस्वी न झाला तर शाहाजी बंद करील ही त्याला धास्ती वाटत होती. त्या वेळीं बाजी घोरपडे नावाचा एक महत्वाकांक्षी व शाहाजीचा मत्सर करणारा मराठा सरदार विजापुरच्या दरबारी होता. ह्या कुळातील एका मनुष्यानें घोरपडे नावाच्या जनावरास त्याच्या कंबरेला दोर बाधून त्याला किल्ल्याच्या भिंतीवर चढून वरती चिटकून राहण्यास शिकवून तयार केलें होतें व ह्या घोरपडीचा किल्ल्याच्या तटावर चढून किल्ले सर करण्याच्या कामीं उपयोग करण्यात येऊं लागल्यामुळे ह्या कुळास घोरपडे हें नांव प्राप्त झालें होतें. ह्या बाजी घोरपड्यानें शाहाजीस पकडून आणण्याचें कबूल केलें. त्यानें शाहाजीस भेजवानी देण्याच्या मिषानें बोलावून कपटानें कैद करून बादशाहाच्या स्वाधीन केलें. बादशाहानें शाहाजीला एका भिंतीत एक कोनाडा करून त्यात ठेऊन कोनाडा बुजवून टाकून शाहाजीला जीवंत पुरून टाकण्याची तजवीज चालविली. कोनाड्याचें दार विटा व चुना ह्यांनी बाधून टाकून फक्त शाहाजीचें तोंड दिभूं शकेल इतकें बाकी ठेविलें, व आपल्या मुलाला बंद करण्यास आपणच फूस दिली, असें कबूल करून शिवाजीला पकडून बादशाहाच्या ताब्यात देण्याचें शाहाजीनें कबूल केलें

तरच त्याला जीवदान मिळेल अशी बादशाहाने त्यास धमकी दिली.

आपल्या बापावर आलेल्या ह्या मृत्युसंकटाची खबर शिवाजीला मिळाली तेव्हा त्यास फार धास्ती वाटून दुःख झाले. परंतु बापाची सुटका करण्यासाठी विजापुर दरबारच्या स्वाधीन व्हावे तर ते आपणास फासावर चढविल्याशिवाय राहणार नाहीत, आणि तसे न केले तर आपला बाप विनाकारण जिव्हास मुकणार, असे विलक्षण कोडे शिवाजीला पडले. परंतु आपल्या अचाट बुद्धिचा-तुर्याने हे कोडे सोडवून आपल्या बापाचे व आपले रक्षण करण्याची एक विलक्षण युक्ति शिवाजीने काढिली. त्याने विजापुरच्या बादशाहाला मोगल बादशाह शाहाजहान ह्याची मदत मिळवून शह दिला. विजापुरच्या राज्याचा नाश करून ते काबीज करण्याची संधी शाहाजहान पाहात होता. शिवाजीने मदत मागितली ती त्याला दिल्यास ते कार्य अधिक सुलभ रीतीने तडीस जाईल असे वाटून शाहाजहानने शिवाजीला मदत देण्याचे खुशीने कबूल केले, व विजापुरच्या दरबारी असलेल्या आपल्या वकिलाला शाहाजीची मुक्तता करून घेण्यास शाहाजहानने फरमाविले, व शाहाजी आपल्या दरबारचा एक उमराव आहे असे जाहीर करून त्याला बहुमानाचा पोषाख पाठवून दिला. अशा स्थितीत शाहाजीला मारले तर शिवाजी मोगल बादशाहाचे वर्चस्व कबूल करील, एवढेच नव्हे, तर आपल्या उमरावाला मारिल्याबद्दल मोगल बादशाहा आपल्यावर सूड उगवेल अशी धास्ती विजापुरच्या बादशाहाला उत्पन्न

झाली. शेवटीं विजापुरच्या दरवारीं असलेले शाहाजीचे दोस्त मुरार जगदेव व रणदुल्लाखान ह्यांनीं शाहाजीला सोडून देण्याची बादशाहास सल्ला दिली, आणि शाहाजीची सुटका झाली. अशा रीतीनें विजापुरच्या बादशाहास शरण न जातां, तसेंच स्वतःला कमीपणा किंवा मानहानी होईल असें न करतां मोगल बादशाहाची मदत घेऊन विजापुर दरबाराला बिनतोड शह देऊन शाहाजीची मुक्तता करून घेण्यात शिवाजीनें जें बुद्धिकौशल्य योजिलें तें खरोखर अलौकिक होय.

आता शिवाजी व विजापुर दरबार ह्यांच्यामधील परस्पर संबंध साहजिकच फार नाजूक झाला होता हें उघड आहे. शिवाजीनें जर अधिक घामधूम केली तर विजापुरचा महमद अदिलशाह शाहाजीला मारून टाकल्या खेरीज राहणार नाही, आणि अदिलशाहानें जर शाहाजीच्या जिवाला नुकसान केलें तर शिवाजी मोगल बादशाहाची मदत घेऊन विजापुरावर चाल केल्याशिवाय राहणार नाही, अशी उभयता शिवाजी व महमद अदिलशाह ह्यांस भीति वाटत होती. त्यामुळे काहीं एक न करतां दोघेही तटस्थ राहिले. तथापि महमद अदिलशाहानें शिवाजीला पकडून कैद करण्यासाठीं गुप्त कारस्थान रचिलें. शिवाजीनें कोंकण प्रांताचा जो भाग काबीज केला होता त्यात पुण्यापासून पन्नास मैलावरील महाड हें गाव हें एक महत्वाचें ठाणें होतें, व तेथें तो वरचेवर जात असे, हें विजापुर दरबारास माहीत होतें. तेथें शिवाजी गेला आहे अशी एक संधी पाहून त्याच्यावर एकदम हल्ला करून त्यास कैद

करून आणण्यासाठी बाजी शामराज नांवाच्या एका मनुष्याला महमद अदिलशाहाने हुकूम केला. विजापुरच्या दरबारी चंद्रराव मोरे राजे ह्या नांवाचा एक मोठा प्रबळ मराठा सरदार होता. महाडाच्या पूर्वेस जावळी ह्या गांव आहे तेथे त्याचे मुख्य ठाणे होते हा चंद्रराव जावळीचा एक स्वतंत्र संस्थानिकच होता, असे ह्या गाण्यास हरकत नाही. त्याला ह्या कारस्थानात सामील करून घेऊन, बाजी शामराजाला जावळीच्या प्रदेशात दबा धरून राहण्यास व त्याला जरूर ती मदत करण्यास चंद्ररावास अदिलशाहाने सांगितले; त्याप्रमाणे चंद्ररावाने कबूल केले. शिवाजीला ह्या सर्व कारस्थानाची आपल्या हेराकडून बातमी लागली, आणि त्याने बाजी शामराजावर एकदम अचानक हल्ला करून त्याला त्याच्या साथीदारांसुद्धा पळवून लाविले. ह्याप्रमाणे हे कारस्थान फसले.

चार वर्षेपर्यंत प्रथम सख्त कैदेत व नंतर नजर कैद्याप्रमाणे राहिल्यावर इ. स. १६९३ त शाहाजीला खरी मुक्तता मिळाली, व त्याला आपल्या दक्षिणेतील जहागिरीची व्यवस्था करण्यासाठी बेंगलोरस जाण्याची महमद अदिलशाहाने परवानगी दिली. बेंगलोरस जाऊन शाहाजीने दक्षिणेतील बंडाळी मोडिली. ह्या बंडाळीत शाहाजीचा वडील पुत्र जो संभाजी त्याचा मुस्तफाखान नामक कनकगिरीच्या किल्लेदाराने अफझुलखानाच्या चिथावणीने दगलबाजीने खून करविला होता. त्याचा शाहाजीने सूड उगवून कनकगिरी काबीज केला. तथापि आपल्या प्रिय मुलाच्या मारेकऱ्यांना सुद्धा शाहाजीने मोठ्या उदारपणाने जीवदान

दिलें. मात्र ज्या बाजी घोरपड्याने दगलबाजीने आपणास पकडून आपल्या जिवावर भयंकर संकट आणिलें होतें त्याचा सूड घेण्याचा शाहाजीचा निश्चय झाला होता. परंतु महमद अदिल-शाहाच्या मध्यस्तीने बाजी घोरपडे व शाहाजी ह्यांनी एकमेकांचें स्वतः कोणतें नुकसान करावयाचें नाहीं असें ठरविलें होतें ह्मणून शाहाजीनें स्वतः सूड घेण्याचा विचार रहीत केला. तथापि त्याच्या मनातील वैरामि शमला नव्हता. शाहाजीनें ह्याविषयी शिवाजीला एक पत्र लिहिलें त्याचा आशय असा होता कीं “ तूं जें कार्य आरंभिलें आहेस तें पार पाडण्याची काळजी घे. परमेश्वरकृपेनें तुझ्या शत्रूंच्या बायका सदैव आपल्या दुःखाश्रूंनीं न्हावोत. परमेश्वर-कृपेनें तुझे हेतु सफल होवोत, आणि तुझा उत्कर्ष होवो. माझ्यावर बाजी घोरपड्यानें किती उपकार केले आहेत तें ध्यानीं आणून तूं त्याच्याशीं सौजन्यानें वागल्याखेरीज राहणार नाहींस.” ह्या पत्रावरून आपल्या आरंभिलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्याविषयी आपल्या पित्याची पूर्ण संमति आहे असें जाणून शिवाजीला फार समाधान वाटलें. तसेंच शेवटच्या वाक्याचा लक्षणिक अर्थही त्याला सहज समजला, आणि त्यानें संधी मिळताच बाजी घोरपड्यावर सूड उगविण्याचा निश्चय केला.

भाग ५ वा.

शत्रूंचा पाडाव व स्वराज्यविस्तार.

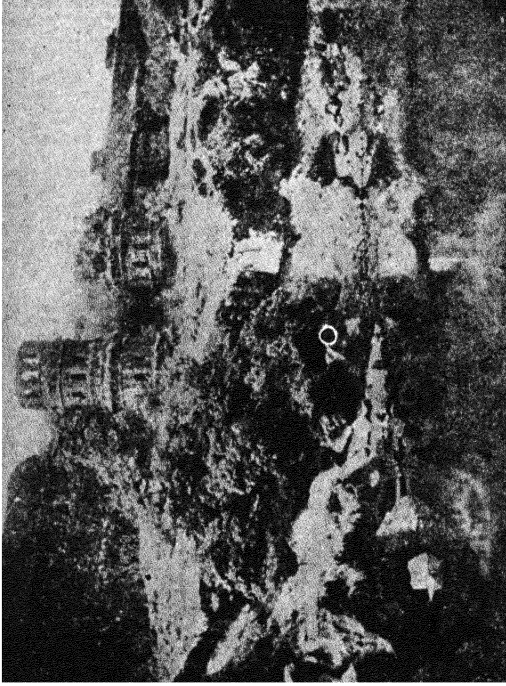
जावळीच्या चंद्ररावाविषयी मागे हकीकत दिली आहे, तीवरून जावळी प्रांत राजकीय दृष्टीने किती महत्वाचा होता तें दिसून येईल. चंद्रराव मोरे राजे ह्याच्याशी मैत्री करण्याचा, व तें तो न मानील तर त्याला आपला अंकित करण्याचा व अशा रीतीने जावळी काबीज करण्याचा शिवाजीने निश्चय केला. प्रथम मैत्री करण्याचें शिवाजीने त्याच्याशी बोलणें सुरू केलें, परंतु त्याला तें मान्य झालें नाहीं; आणि परवशता ज्याच्या आगी खिळली होती अशा चंद्ररावाला मुसलमानाशी फटकून राहून स्वतंत्र होणें ही गोष्ट मान्य तरी व्हावी कशी ? ह्यासाठी शिवाजी स्वतः जावळीस गेला होता. त्याला दगलवाजीने पकडून विजापुरास पाठविण्याचा मोऱ्याने घाट घातला. परंतु शिवाजी तशाच तयारीने गेला होता. त्याला ह्या काव्याचा सुगावा लागताच आपल्यावर घातलेल्या मारेकऱ्याचा पाडाव करून शिवाजी निसटून गेला. इतकें झालें तरीही शिवाजीने मोऱ्याशी लढाई सुरू केली नाहीं, व एकदा शेवटला प्रयत्न करून पाहावा ह्या हेतूने त्याने राघो बल्लाळ अत्रे व संभाजी कावजी हे आपले दोन वकील मोऱ्याकडे बोलणें करून त्याच्याशी दोस्ती करण्यासाठी पाठविले. तथापि मोऱ्याने दिवसगत करून शेवटी नाहीं म्हटलें. तेव्हा शिवाजीने पुरंदरास जाण्याच्या मिषानें मोठ्या सैन्यासह

कुच केलें, व रात्री दिशा फिरवून महाबळेश्वरावर चालून जाऊन छापा घालून त्यांत प्रवेश केला. मध्यंतरी अत्रे व संभाजी कावजी ह्यांचें बाळाजी मोन्याशी बोलणें चाललें असता दोघेही हातघाईवर आले आणि त्यानीं मोरे आणि त्याचा भाऊ ह्या दोघाचा वध केला. ही गोष्ट शिवाजीला समजताच तो जावळीवर चाल करून गेला. त्याला बाळाजी मोन्याबे दुसरे भाऊ मिळाले. शिवाजीनें बाळाजीचा प्रधान हनमंतराव व त्याचे मुलगे ह्यांचा पराभव करून जावळी हस्तगत केलें. बाळाजी मोन्याच्या मुलाना व त्याच्या ज्य्यत असलेल्या सैन्याला आपल्या नोकरांत ठेवून शिवाजीनें ह्या विजयाचा संपूर्ण फायदा घेतला. त्यानें वासोटा किल्ला काबीज केला. शिवाजीला जावळीस मोन्यानीं जमवून ठेविलेला मोठा खजिना मिळाला. त्या द्रव्यातून त्यानें महा. बळेश्वराच्या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला आणि प्रतापगडाची तटबंदी केली. ह्याप्रमाणें शिवाजीनें आपल्याशीं दगलबाजी करणाऱ्या चंद्रराव मोरे राजे ह्या प्रबळ शत्रूचा संपूर्ण नाश करून जावळीचा सर्व मुलूख हस्तगत केला. शिवाजीनें प्रतापगडावर आपल्या कुलदेवता भवानीचें भव्य मंदिर बाधिलें. भवानीचें मूळ स्थान तुळजापुर होतें. परंतु तें शत्रूच्या मुळखात होतें. दरसाल तेथें जाणें शिवाजीला घोक्याचें वाटलें म्हणून त्यानें ह्या गडावर तिचें मंदिर बाधिलें व त्यानें प्रताप गाजवून हा किल्ला घेतला म्हणून त्याला प्रतापगड हें नांव दिलें.

ह्याप्रमाणें मोरे घराण्याचा पाडाव झाल्यामुळें त्याच्या ताब्यातील गोळेवाडीचा गोळे नावाचा मराठा सरदार स्वतंत्र होण्याची

भवानी.
(प्रतापगडावरील मंदिरातील मूर्ति.)

रायगडावरील शिवाजी महाराजांचा राजमहाल.

तयारी करू लागला. त्याच्यावर हल्ला करून शिवाजीने गोळेवाढी काबीज केली. ह्या हल्यांत गोळ्याची सून हाती लागली तिला शिवाजीकडे नजर म्हणून पाठविण्यांत आली. तिला पाहून “ ही इतकी सुंदर आहे की हिच्या पोटी आलों अपतों तर बरें झालें असतें” असें म्हणून तिला वस्त्राभरणें देऊन शिवाजीने मोठ्या इतमामानें तिची तिच्या आसाकडे रवानगी केली, अशी एक गोष्ट कित्येक बखरीत आढळते ही आणि मुलाणा अहमदाच्या मुठीची गोष्ट अगदीं सारखी आहे, त्यामुळे कदाचित् एकाच गोष्टीचीं हीं दोन रूपातरे असण्याचा संभव आहे. मुलाण्याच्या मुलीची गोष्ट मात्र विशेष प्रचलित आहे, तितकी ती नाही.

इ. स. १६२६ त महमद अदिलशाह मरण पावला व विजापुरच्या गादीवर त्याच्या मागून त्याचा एकोणीस वर्षांचा मुलगा अल्ली अदिलशाह गादीवर बसला. ह्या वेळीं शाहजहानाचा मुलगा औरंगजेब दक्षिणचा मोगलाचा सुभा होता. विजापुरचें राज्य काबीज करण्यासाठीं तो वाट पहात होता. अल्ली अदिलशाह हा खरा मुलगा व वारस नाही, व दिल्लीच्या मोगल बादशाहाच्या संमतीशिवाय तो गादीवर बसला, हें त्याचें कृत्य गादी बळकावून बसण्यासारखें आहे, असें कारण दाखवून औरंगजेबानें विजापुरावर स्वारी केली. अल्ली अदिलशाह अगदीं शरण जाण्याच्या बेतात होता, इतक्यात शाहाजहान अजारी पडल्याची खबर औरंगजेबाला मिळाली, त्यामुळे तो विजापुरचा वेढा उठवून दिल्लीस चालता झाला, आणि अशा रीतीनें अल्ली अदिलशाहावर आलेले संकट अनायासें टळले.

औरंगजेबाबरोबर मोगल सैन्य दिल्लीकडे गेल्याने व दिल्लीच्या गादीविषयी भावाभावांत तंटे उपस्थित होऊन त्यांत औरंगजेब वगैरे मोगल शाहाजादे गुंतून गेल्यामुळे, आणि दक्षिणेतील आणि परराज्यांतील सरदारांमध्ये तंटेबखेडे उपस्थित होऊन विजापुर दरबार कमताकत झाल्यामुळे, शिवाजीला विजापुरच्या मुलखावर हल्ले करण्यास उत्तम संधी मिळाली. शिवाजीने इ. स. १६५९ त जंजिऱ्यावर स्वारी करण्याची तयारी केली. दक्षिणेतून इराणच्या अखाताकडे जी मालाची ने आण गलबते करीत त्यांचे रक्षण करण्यासाठी मलिक अंबराने जंजिरा येथे एक किल्ला बांधून व आरमार ठेऊन त्याच्यावर एका हबशी सरदाराची त्याने नेमणूक केली होती. ह्यामुळे जंजिरा हे एक महत्वाचे आरमारी ठाणे बनले होते. अहमदनगरचे राज्य बुडाल्यावर जंजिरा विजापुर दरबाराच्या ताब्यात गेले व त्या दरबाराकडून फत्तेखान नामक अफगाण सरदाराची (कोणी क्षणतात हा शिद्दी होता) नेमणूक झाली होती. हे फार महत्वाचे ठाणे आपल्या ताब्यात असावे अशा हेतूने शिवाजीने एक सैन्य सज्ज करून त्याने त्या वेळी नेमलेला आपला पेश्वा शामराज निळकंठ राजेकर ह्याला जंजिऱ्यावर स्वारी करण्यासाठी पाठविले. अशा महत्वाच्या स्वारीचे नायकत्व आपण स्वतः न करता शामराजाकडे सोपिले ही शिवाजीने मोठी चूक केली, आणि शिवाजीच्या ह्या वेळपर्यंतच्या कारकीर्दीत हीच पहिली चूक होय. शामराज फारसा अनुभवी नसल्याने ते कार्य तडीस गेले नाही, एवढेच नव्हे, परंतु फत्तेखानाने त्याचा

पराभव करून त्याच्या सैन्याचा धुव्वा उडाविला. शिवाजीने शामराजाकडून पेशवाई काढून घेऊन मोरोपंत पिंगळ्याला दिली व राघोबल्लाळ अत्रेला सेनापति नेमून त्याला फत्तेखानावर पाठविले. त्याने फत्तेखानाचा पराभव करून त्याला जंजिऱ्याच्या किल्याकडे पळ काढण्यास लाविले. शिवाजीने इ. स. १६९९ चा सर्व पावसाळा नवीन सैन्य सज्ज करून जंजिऱ्यावर पुन्हा स्वारी करण्याच्या तयारीत गाळिला.

परंतु त्याला जंजिऱ्याचा नाद तात्पुरता सोडून देऊन त्याच्या कारकीर्दीतील एका अत्यंत महत्वाच्या व आणिवणीच्या प्रसंगाकडे लक्ष देणे भाग पडले. शिवाजीचा पेशवा शामराज ह्याच्या पराभवाची वार्ता विजापुर दरबाराला कळताच अली अदिलशाहाला विशेष उत्साह वाटला. त्याने आपल्या आईच्या सल्ल्याने शिवाजीचा नाश करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. त्याने आपल्या दरबारच्या सर्व सरदारास जमा करून शिवाजीवर चाल करून जाऊन त्याचा पाडाव करण्याचे काम करण्यास क्रोण तयार आहे, असे विचारतां अफझुलखान नामक सरदाराने ते काम करण्याचे कबूल केले. अफझुलखान हा एक उंच धिप्पाड व बलवान् पुरुष होता. त्याचा बाप हा अली अदिलशाहाचा मामा असून भटारखान्यावर कामदार होता ह्याच अफझुलखानाच्या चिथावणीने शिवाजीचा वडील भाऊ संभाजी ह्याचा कनकागिरीच्या किल्लेदाराने वध केला होता. अफझुलखान वार्हाचा सुभेदार असल्यामुळे त्याला त्या मुलखाची चांगली माहिती होती. ह्यामुळे अली अदिलशाहाने अफझुलखानावर ही कामगिरी सोंपिली,

व त्याच्या हाताखाली बारा हजार घोडेस्वार, तोफा, दारूगोळा वगैरे सर्व प्रकारची सामग्री देऊन रवाना केलें; आणि शिवाजीला जिवंत पकडून आणण्यास व तसें न जमलें तर निदान मेलेला तरी आणण्यास फर्माविलें. शिवाजीला नुसता जिवंतच काय परंतु त्याला आपल्या घोड्यावर बसवून विजापुरास आणीन अशी अफझुलखानानें फुशारकी मारिली, व तो इ. स. १६९९ च्या सप्टेंबर महिन्यात निघाला, तो शिवाजीच्या ताब्यातील दक्षिण सरहद्दीवरच्या किल्ल्याकडून सरळ तुळजापुरावर चाल करून गेला. तेथें शिवाजीच्या पवित्र भवानीच्या मूर्तीचा नाश करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला, परंतु पुजाग्यानें मूर्ति केव्हाच लाववून लपवून ठेविल्यामुळे त्याचा प्रयत्न सफळ झाला नाहीं. त्यामुळे रागावून त्यानें गाय मारवून तिचे रक्त सर्व मंदिरभर शिंपडिलें. ह्या दुष्ट कृत्यानें मराठे अधिकच चवताळले. इकडे अफझुलखान चाल करून येत आहे असें पाहून, जावळीचा मुख्ख अधिक विवट असल्यामुळे तेथें शत्रूशीं दोन हात करण्यास अधिक सुलभ होईल ह्या हेतूनें शिवाजीनें राजगडाहून जावळीकडे कुच केलें. अफझुलखानाला हें कळताच त्यानेंही पंढरपुरावरून जाऊन वाईकडे मोर्चा फिरविला. पंढरपुरास त्यानें मंदिरें अष्ट करून विठोबाची मूर्ति भीमा नदीत फेंकून दिली. वाईस गेल्यावर त्यानें शिवाजीला पकडून ठेविण्यासाठीं एक पिंजरा करविला.

ह्या सर्व प्रकाराची तसेंच दगलबाजीनें फसवून शिवाजीला कैद करून विजापुरास घेऊन जाण्याच्या अफझुलखानाच्या काव्याची

सर्वे खडा न खडा बातमी शिवाजीला त्याचा विश्वासु हेर विश्वासराव प्रभु ह्याच्याकडून मिळाली. शिवाजी प्रतापगडावर शक्य ती सर्व तजवीज करून राहिला होता. वाईहून अफझुलखानानें शिवाजीशीं बोलणें लावण्यासाठीं आपला वकील कृष्णाजी भास्कर ह्यास प्रतापगडास शिवाजीकडे पाठविलें. शिवाजीनें एके रात्री त्याची एकातात गुप्तपणें गाठ घेतली, व त्याला आपल्या हिंदुत्वाचें स्मरण देऊन शपथेवर खानाचा खरा हेतु काय आहे तें सांगण्यास सांगितलें. अफझुलखानाचा दगलबाजी करण्याचा बेत आहे, व त्यासाठींच त्यानें शिवाजीला वाईस भेटण्याकरिता बोलाविलें आहे, इत्यादि गोष्टी कृष्णाजीनें कबूल केल्या. हें ऐकून घेऊन शिवाजी परत आपल्या मुक्कामावर आला. त्याला झोंप आगऱ्यावर स्वप्नान भवानीचा दृष्टांत झाला व तिनें अफझुलखानानें केलेल्या अत्याचाराबद्दल त्याचा सूड उगविण्याची शिवाजीला आज्ञा केली. सकाळीं उठताच पुढें काय करावयाचें तें त्यानें नकीं केलें, व अफझुलखानाचा दगलबाजी करण्याचा हारादा असला तर त्याचें प्रायश्चित्त त्याला भोगावें लागेल असें मनात निश्चित करून शिवाजी पुढील तयारीस लागला. अफझुलखानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर ह्याच्या बरोबर “ वाईस येण्याची मला भीति वाटते. खानाची मजवर जर खरी कृपादृष्टि असेल तर त्यानींच जावळीस यावें ” असा निरोप देऊन, त्याच्या बरोबर आपला विश्वासु अमलदार पंतोजी गोर्पानाथ ह्याला आपल्या तर्फे खानास आमंत्रण देण्यास पाठविलें, व एक पंधरवड्यांनंतर येण्याची विनंति करण्यास सांगितलें. कृष्णाजी गेल्यावर शिवाजीनें प्रख्यात रडतोंडी

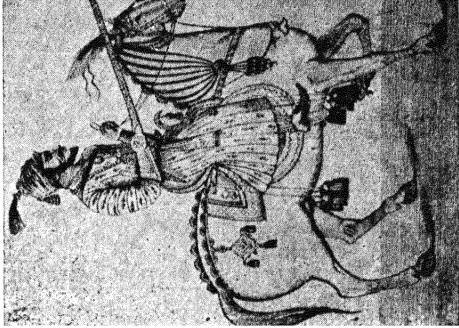
घाटांतून प्रतापगडापर्यंत नवीन रस्ता करविला, व ठिकठिकाणी खानाच्या सैन्यासाठी अन्नसामग्री ठेऊन खानाच्या खास बरदास्तीसाठी उत्तम व्यवस्था केली. आणि रस्त्याच्या दुर्तफा परंतु रस्त्यापासून थोड्याशा अंतरावर ठिकठिकाणी गर्द झाडीत दबा धरून बसण्यासाठी आपले सैन्य ठेविले.

कृष्णजीने वाईस जाऊन शिवाजीचा निरोप खानास सांगितला व “ शिवाजी भितरा आहे, आपणास येऊन भेटण्याची त्याची हिंमत नाही, आपण जावळीस जाऊन त्याला आश्वासन दिले तर तो विजापुरास आपल्याबरोबर येण्यास तयार होईल ” इत्यादि अधिक सागून खानाला खुष केले. स्वतःच्या तसेच आपल्या सैन्याच्या सामर्थ्याविषयी खानाची खातरी असल्यामुळे त्याने शिवाजीचे आमंत्रण स्वीकारल्याबद्दल शिवाजीला निरोप पाठविला, आणि पंधरवडा पुरा होताच खान जावळीकडे सैन्यासह निघाला. थोड्याच दिवसात तो आपल्या फौजेसह शिवाजीने तयार ठेविलेल्या पाहुणचाराचा यथेच्छ उपभोग ठिकठिकाणी घेत घेत व मजा मारीत मारीत रडतोंडीच्या घाटाने कोयनेच्या खोऱ्यात उतरून तेथून थेट प्रतापगडाच्या पायथ्याशी पार नामक गावी येऊन पोहोचला व तेथे छावणी देऊन तळ दिला. अफझुलखान येऊन पोहोचल्यावर दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी भेट घेण्याचे ठरले. भेटीसाठी प्रतापगडाच्या तटापासून सुमारे अर्ध्या मैलाच्या अंतरावर खास मंडप उभारून शृंगारण्यांत आला होता.

भेटीच्या दिवशी सकाळीं शिवाजीनें रोजच्या क्रमाप्रमाणें स्नान करून न्याहारी केली, आणि दुपारीं नेहमीप्रमाणें वामकुक्षी केली. संध्याकाळापूर्वीं त्यानें भवानीच्या मंदिरात जाऊन तिची प्रार्थना केली. नंतर आपले विश्वासु मित्र तानाजी मालुसरे, पेश्वा मोरो पिंगळे, व नेतोजी पालकर ह्यांना विजापुरच्या सैन्याच्या दोन्ही बाजूंवर व पिछाडीवर आपलें सैन्य सज्ज करून ठेवण्यास व शिंग फुंकतांच विजापुरच्या सैन्यावर एकदम हल्ला करण्याची तजवीज करण्यास सागून रवाना केलें. नंतर आपल्या सल्लागारांस जमा करून जर आपण ह्यातून सुरक्षित पार न पडलों तर, आपल्या मार्गे आपला मुलगा संभाजी ह्याला आपला वारस व नेतोजी पालकरास त्याचा रक्षक व जहागिरीचा चालक मान्य करण्यास सागून शिवाजी आपल्या आईची भेट घेण्यास गेला. अफझुलखानाची भेट न घेण्यासाठीं जिजाबाईनें शिवाजीत पुष्कळ सागून पाहिलें. परंतु त्याचा निश्चय अढळ आहे, असें पाहून तिनें त्याला आशीर्वाद दिला, व आपला भाऊ संभाजी ह्याच्या वधावदल सूड घेण्यास बजाविलें. आईचा आशीर्वाद घेऊन तो आपल्या महालात पोषाख करण्यासाठीं परत आला. जर खानानें दगलबाजी केली तर आपलें रक्षण व्हावें ह्यासाठीं त्यानें अंगात भरजरी आगरख्याखालीं चिलखत घातलें, डोक्याला चिलखताचा टोप घालून त्यावर पागोटें गुंडाळिलें, आणि डाव्या हातात त्याचें प्रसिद्ध वाघनख व उजव्या अस्तनीत विंचू नावाची कट्यार छपवून ठेविली. ह्याप्रमाणें सज्ज होऊन जिवबा महाले, व संभाजी कावजी, आणि आणखी तिसरा

एक अशा तीन विश्वासू साथीदारांसह अफझुलखानास भेटण्यासाठी निघाला.

ह्या अवधीत अफझुलखान पाळखीत बसून आपला दिवाण कृष्णाजी भास्कर व कांहीं शेलके सशस्त्र अनुयायी ह्यांसह प्रतापगडाकडे निघाला. शिवाजीला जर खरोखर फसवायचा असेल तर हे अनुयायी बरोबर घेतल्याने तो हेतु सिद्धीस जाणार नाही, असे कृष्णाजीने सांगितले, ते अफझुलखानास पटल्यामुळे शिवाजीप्रमाणे फक्त तीनच अनुयायी बरोबर ठेऊन बाकीच्यांना त्याने परत पाठवून दिले. ह्या तीन अनुयायात सैयद बंदा नामक प्रख्यात तरवारबहादूर शिपाई होता. तो दिसतांच त्याला आपण फार भितो सबब त्याला मागे ठेऊन द्यावा व आपणही आपल्याबरोबरच्या एकाला परत पाठविण्यास तयार आहो, असे शिवाजीने खानास कळविले. त्याप्रमाणे सैयद बंदा मागे राहिला. थोड्या वेळाने अफझुलखान मंडपात येऊन दाखल झाला व शिवाजीही येऊन पोहोचला. शिवाजीजवळ हत्यार नाही असे पाहून कांहींतरी कुरापत काढून त्याच्यावर तुटून पडण्यास ही संधी ठीक आहे, असे अफझुलखानास वाटून, “केवळ एका शेतकऱ्याच्या पोराने एवढे वैभव कसे व कोठून संपादन केले” असे त्याने शिवाजीला विचारिले. त्याला “अफझुलखानासारख्या एका स्वैपाक्याच्या पोराला त्याची पंचाईत काय” असा शिवाजीने रागाने टोमणा मारिला. त्याबरोबर क्रुद्ध होऊन खानाने आपल्या दाव्या हाताने शिवाजीची गर्दन धकडून आपल्या बगलेत दाबून धरिली आणि उजव्या हाताने शिवाजीच्या पोटांत तरवारीचा वार

महाराजा शिवाजी.
(हे चित्र एका कार जुन्या मॅच पुस्तकाचे
प्रासिद झालेले आहे.)

अफझल खान.

करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु चिलखतामुळें तरवार अटकली. खानानें शिवाजीची मान मुरगळून त्याच्या पोटांत पुन्हां तरवार खुपसण्यासाठीं उजवा हात उचलला. शिवाजीला जवळ जवळ मूच्छा आली. तथापि असल्या भयंकर स्थितीतही त्यानें अवसान सांवरून आपल्या देवतेचें स्मरण करून मोठ्या प्रसंगावधानानें आपला डावा हात खानाच्या कंबरेच्या बाजूनें खानाच्या पोटाकडे फिरवून त्याच्या पोटांत वाघनख खुपसलें. त्याबरोबर खानाला वेदना उत्पन्न होऊन त्याची मिठी सुटली. इतक्यांत शिवाजी सुटा होऊन त्यानें त्याच्या पाठींत विंचू खुपसला. खानानें खाली पडतां पडतां शिवाजीवर तरवारीचा वार केला, परंतु चिलखतामुळें त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. शिवाजीनें जिवबा महाल्याची तरवार घेऊन खानाच्या डाव्या खांद्यावर वार केला. खान जमिनीवर पडला व मदतीसाठीं ओरडला त्याबरोबर सैयद बंदा आपल्या साथीदारांसह धांवून आला. त्यानीं अफझलखानाला पाळखांत घालून पारला घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला. परंतु शिवाजी व महाले ह्यानीं त्याचा पाडाव करून त्यास ठार केलें. संभाजी कावजीनें मरणोन्मुख झालेल्या खानाचें शीर कापून शिवाजीकडे आणिलें.

शिवाजीनें ठरविल्याप्रमाणें शिंग फुंकताच शिवाजीची दबा घरून राहिलेली सेना एकदम खानाच्या फौजेवर तुटून पडली, व खानाच्या फौजेचा धुन्वा उडाला. जे शरण आले त्यांना शिवाजीनें बचाविलें व त्यात जे मराठे होते त्यांना आपल्या पदरीं नोकर ठेविलें. ह्याप्रमाणें शिवाजीच्या जिवावरचा प्रसंग टळून खानाचा व त्याच्या सैन्याचा

संपूर्ण नाश होऊन शिवाजीला मोठा विजय मिळाला. खानाची सर्व छावणी, तींतील खजिना, युद्धसामग्री, हत्ती, घोडे व तोफा, हीं सर्व शिवाजीच्या हातीं लागलीं. ह्या विजयाप्रीत्यर्थ ह्या लुटींतून त्यानें आपल्या सैन्यास बक्षिसें वाटलीं. पंतोजी गोपीनाथाला हिबरे गाव इनाम दिलें. खानाच्या दगलबाजीच्या हेतूची बातमी देणाऱ्या आपल्या विश्वासराव नामक हेराला एक मोठी रक्कम बक्षीस दिली. नंतर अफझुलखानाचें शीर एका हातांत घेऊन शिवाजी जिजाबाईला भेटण्यास गेला. तिनें त्याला आशीर्वाद व धन्यवाद देऊन संभाजीच्या वधाबद्दल सूड उगविल्याबद्दल त्याला शाबासकी दिली. शिवाजीनें अफझुलखानाचें शीर भवानीला बळी झणून अर्पण करून त्या टेंकडीवर पुरविलें व त्यावर एक बुरूज बांधवून त्याला अफझुलबुरूज हें नाव दिलें. मंडपाचा सोन्याच्या कळसाचा खांब शिवाजीनें महाबळेश्वराच्या मंदिराला दिला. आणि जेथें अफझुलखानाचें घड पडलें होतें तेथेंच तें पुरवून त्या ठिकाणीं त्याची कबर बांधविली. हीं सर्व चिन्हे अजून आहेत. तसेंच अफझुलखानाची तरवारही शिवाजीच्या सातारच्या वंशजांजवळ अजून आहे. ह्या एका महाप्रबळ शत्रूचा शिवाजीनें मोठ्या पराक्रमानें व शिताफीनें नाश केला, आणि त्याच्या दगलबाजीचें त्याला प्रायश्चित्त दिलें.

शिवाजीनेंच विश्वासघात करून अफझुलखानाचा वध केला, असा कित्येक लेखक त्याला दोष देतात. ह्या गैरसमजाला कारण-काफीखान नामक मुसलमानानें लिहिलेला वृत्तांत होय. ह्या काफी-

खानाच्या वृत्तांतावर भिस्त ठेवून ग्रांट डफने शिवाजीच्या आंगी विश्वासघातकीपणाचा दोष लाविला आहे. परंतु असे म्हणण्याला आधार जो काफीखानाचा वृत्तात तोच विश्वासनीय नाही. कारण एकतर काफीखानाने शिवाजीला दुष्ट काफर, बदमाश कुत्ता, अशा प्रकारच्या शिब्या घटकोघटकी दिल्या आहेत. त्यावरून त्याचे मन शिवाजी विषयी मुळीच निःपक्षपाती नव्हते व तो त्याचा द्वेषा होता, हे उघड दिसते, ह्यावरून, तसेच खरा प्रकार काय घडला हे सांगण्याला अफझुलखानाच्या परिवारापैकी कोणीही मुसलमान जीवंत सुटला नसल्यामुळे हा प्रकार स्वतः पहिलेला असा मुसलमानातर्फेचा कोणीही हा वृत्तांत सांगेल असा राहिला नव्हता. त्यामुळे काफीखानाच्या वृत्तान्ताला विश्वासनीय आधार नाही, आणि म्हणून तो एकपक्षीय द्वेषमूलक आहे हे उघड होते. ज्या उपलब्ध व विश्वासनीय बखरी आहेत त्यांत अफझुलखानाचाच दगलबाजी करण्याचा इरादा होता व त्यानेच प्रथम शिवाजीवर घाला घातला, असा उल्लेख आहे; आणि तोच अधिक विश्वासनीय आहे, ह्यात शंका नाही. आतां कित्येक असे म्हणतील की दगलबाजी करण्याचा इरादा शिवाजीचा नव्हता तर मग त्याने अफझुलखानाला बोलावण्याचे काय कारण होते ? परंतु एकंदर हकीकतीवरून असे दिसून येईल की, बोलावण्याची व भेटीची कल्पना मूळ शिवाजीची नव्हती. ती खानानेच काढिली व त्यानेच प्रथम शिवाजीला बाईस बोलाविले, व त्याला पकडण्यासाठी पिंजराही तयार केला होता. ह्या एवढ्या एकाच गोष्टीवरून विश्वासघात करण्याचां

खानाचा हेतु होता हें स्पष्ट दिसते. शिवाय प्रतापगडावर तटबंदीच्या व आजूबाजूच्या बिकट प्रदेशाच्या साहाय्याने खानाशी सामना करण्याचा शिवाजीने बेत केला होता. परंतु जेव्हां खानाने त्याला वार्डस बोलाविले तेव्हां शत्रूच्या तावडीत जाणून बुजून जाण्यापेक्षा आपल्याच मुलखात असणे हें अधिक शहाणपणाचें आहे, व जर खानाची भेटण्याची इच्छा कसेल तर त्यानेच येथे यावे, म्हणजे जरी दगलबाजी त्याने केली तरी ती टाळण्यास व स्वरक्षण करण्यास अडचण पडणार नाही, असे शिवाजीला वाटून त्याने खानाला उलट आमंत्रण केले, हें उघड दिसते. द्यावरून शिवाजीच्या पदरी विश्वासघाताचा किंवा दगलबाजीचा दोष बांधणे कधीही वास्तविक होणार नाही. आतां घटकाभर असे मानिले की शिवाजीचाच विश्वासघात करण्याचा इरादा होता. तथापि आपल्या भावाचा ज्याने दगलबाजीने वध करविला होता, ज्याने हिंदूंच्या अत्यंत पवित्र मंदिराचा दुष्टपणाने विध्वंस केला व असेच दुसरे अत्याचार केले, त्याचा त्याच रीतीने व नीतीने नाश करण्याचा जर शिवाजीने घाट घातला असेल, तर त्यावरून शिवाजीचे वर्तन दोषार्ह झाले, असे म्हणणे फारसे वास्तविक होणार नाही. कसेही असो ह्या प्रकाराने शिवाजीच्या उज्ज्वल कीर्तीला कमीपणा येण्यासारखे काहीं झाले नाही.

भाग ६ वा.

पितृघातक्यांचा सूड, व पितृभेट.

अफझुलखानाच्या वधाची व त्याच्या सैन्याच्या नाशाची खबर विजापुरास कळतांच दरबारांत हाहाकार उडाला, व सर्वांची धाबी दणाणली. इकडे शिवाजी स्वस्थ बसला नाही. त्याने आपल्या वाढलेल्या फौजेच्या साद्याने जिकडे तिकडे धुमाकुळ माजविला. त्याने दळवी नामक विजापुरच्या दरबारच्या मराठा सरदाराची जहागीर काबीज करून त्याला हुसकून लाविले. अण्णाजी दत्ताने कोल्हापुर नजीकचा पन्हाळा किल्ला काबीज केला. पवनगड, वसंतगड, रांगणा व नंतर खेळणा, ज्याला शिवाजीने विशाळगड हें नांव दिले, असे एकामागून एक किल्ले हस्तगत करण्याचा शिवाजीने सपाटा चालविला. अल्ली आदिलशाह घाबरून जाऊन त्याने मिरजचा किल्लेदार रुस्तम जमानखान ह्याला शिवाजीवर चालून जाण्यास सांगितले. परंतु शिवाजीने त्याच्या सैन्याचा तेव्हांच धुव्वा उडवून त्याला परत हटवून लावले, एवढेच नव्हे, परंतु शिवाजी आपले घोडेदळ एकत्र करून मुळख लुटून उध्वस्त करीत करीत थेट विजापुर राजधानीवर चालू वरून गेला. तेथून लवकरच परत फिरून सवे जमविलेले द्रव्य विशाळगडावर ठेऊन कोकणात उतरला व राजापुऱाहून खंडणी म्हणून मोठी रकम उधरवून तेथून दाभोळचा किल्ला हस्तगत करून राजगडास परत गेला.

आपल्या ताब्यांतील जवळ जवळ सर्व महत्वाचे किल्ले घेतल्याबद्दल, मुलूख लुटल्याबद्दल, आणि विशेषकरून अफझलखान व त्याच्या सैन्याच्या नाशाबद्दल सूड उगविण्याचा अख्ती अदिलशाहानें निश्चय केला. आपल्या दरबारीं एकही सरदार ह्या कामाला लायक नाही असें पाहून त्यानें सिद्दी जोहार नामक एका भाडुती शिपायाला सलाबतजंग ही पदवी देऊन त्याला सेनापति नेमून अफझलखानाचा मुलगा फझल महमद, जो आपल्या बापाच्या वधाबद्दल शिवाजीवर सूड उगविण्यासाठीं जळफळत होता, त्याला त्याच्या मदतीस देऊन, त्याच्या बरोबर १०००० घोडेस्वार, १४००० पायदळ व उत्तम तोफखाना देऊन शिवाजीवर चालून जाण्यास सज्ज केले. त्याबरोबरच जजिन्याच्या फत्तेखानाला कोंकणप्रांतावर चालून जाण्यास हुकूम केला. सावंतवाडीच्या सावंतानीं नैरुत्येकडून शिवाजीला त्रास देण्याचें कबूल केले. सावंतवाडी हें फार जुनें संस्थान कोंकणांत असून तें विजयानगरच्या उत्कर्षाच्या वेळीं त्याचा एक भाग होतें. पुढें तें विजापुरच्या ताब्यात गेलें. ह्या वंशातील माग सावंत, खेमसावंत व सोमसावंत ह्या पराक्रमी पुरुषानीं तें स्वतंत्र केले होतें. पुढें इ. स. १६४१ त लखम सावंत गादीवर आला. त्यानें सावंतवाडीच्या एका भागाचा मालक कुडाळचा देसाई ह्याचा खून केला. त्यामुळे त्याची सर्व प्रजा त्याच्या विरुद्ध बिथरली, तेव्हा त्यानें इ. स. १६५० त शिवाजीचा माडलिकपणा पत्करून आपलें रक्षण करून घेतलें. शिवाजीनें त्याला परदेसाई ही पदवी देऊन आपला माडलिक ह्या नात्यानें सर्व कोंकण

मांत त्याच्या हवाळीं केला होता. लखम सावंत मोठा कपटी, धूर्त व धरसोडी स्वभावाचा होता. त्यानें ही संधी पाहून विजापुर दरबाराचें वर्चस्व मान्य करून शिवाजीवर चालून जाण्याचें पत्करिलें.

ह्याप्रमाणें तिन्ही बाजूंनीं शत्रू चालू करून येत आहेत असें पाहून शिवाजीनेंही आपल्या सैन्याचे तीन भाग करून एकावर राघो बल्लाळाला नेमून फत्तेखानावर पाठविलें, बाजी फसलकराला दुसरें सैन्य देऊन लखम सावंतावर चालू करून जाण्यास रवाना केलें, आणि पन्हाळगडाची उत्तम नाकेबंदी करून व त्याच्या रक्षणासाठीं जैय्यत सैन्य ठेऊन आपण पन्हाळ्यावर राहिला, आणि नेतोजी पालकराला सैन्यानिशीं शिद्दी जोहाराला सर्व बाजूंनीं हैराण करण्यास पाठवून दिलें. अंदाजाप्रमाणें प्रारंभीं शिवाजीला यश मिळालें खरें, परंतु थोड्याच दिवसांत पारडें फिरलें. नेतोजी पालकराला यश मिळालें नाहीं, व शिद्दी जोहार त्याला हटवीत हटवीत व सर्व वाटांची नाकेबंदी करीत पन्हाळ्यापर्यंत येऊन त्यानें किल्ल्याला वेढा दिला. इकडे फत्तेखानानें आपल्या लढाऊ जहाजाच्या साह्यानें राघो बल्लाळाला मार्गे हटविलें, व सावंतवाडीवर चालून गेलेल्या बाजी फसलकराचा पराभव होऊन तो मारला गेला. अशा संकटमय स्थितींत शिवाजी सापडला, व पन्हाळा पडला तर त्याच्या सर्व आशाचा व त्याचा नाश होईल अशी स्थिति प्राप्त झाली. परंतु त्या अचाट बुद्धिशाली महापुरुषाचें प्रसंग प्रधान क्रिवा धैर्य सुटलें नाहीं. त्यानें शरण येऊन तह करण्यास कबूल आहों व त्यासाठीं पत्यक्ष भेट घेऊन बोलणें करण्याची आपली इच्छा शिद्दी

जोहारास कळविली. शिद्दीनें तें मान्य केलें व दोषांच्या भेटां होऊन वाटाघाट झाली. काहीं मुद्दे बाकी राहिले ते दुसऱ्या दिवशीं नकीं करण्याचें ठरवून शिवाजी पन्हाळ्यावर परत गेला. पन्हाळा पडणार अशी आतां वेढा देणारांची खात्री झाल्यामुळें त्यांचा पाहारा रात्री शिथिल झाला व पहारेकरी झोंपी गेले. मुसलमानांचें सैन्य खानपानांत मग्न होऊन गेलें. ही संधी साधून शिवाजीनें शेलक्या तुकडीसह पन्हाळ्यातून मध्यरात्री निसटून आडमार्गानें विशाळगडाकडे कूच केलें. पहाटें शिवाजी निसटल्याची बातमी कळतांच फजल महमद व त्याच्या मागून शिद्दी जोहार त्याचा पाठलाग करण्यासाठीं धोडदळ घेऊन निघाले. फजलच्या सैन्यानें शिवाजी विशाळगडापासून साहा मैलावर असतांना त्याच्या सैन्याची पिछाडी गांठली. शिवाजीनें मोठें प्रसंगावधान वापरून आपल्या सैन्याच्या दोन तुकड्या करून एक बाजी प्रभू देशपांडे याच्या हाताखाली देऊन त्याला पिछाडीस राहण्यास व शेवटपर्यंत लढण्यास सांगून, दुसऱ्या तुकडीसह आपण विशाळगड गांठण्यासाठीं कूच करूं लागला, व सुरक्षित पोंचताच, पाच तोफांच्या आवाजांनें तें ध्वनित करण्यात येईल असें ठरविलें. बाजी देशपांडे हा प्रभु जातीचा असून तो पूर्वी चंद्रराव मोऱ्याच्या पदरी होता व त्याच्या तर्फेनें तो शेवटपर्यंत शिवाजीविरुद्ध लढला होता. परंतु जेव्हां मोऱ्याचा पाडाव होऊन नाश झाला तेव्हा त्यानें शिवाजीच्या पदरी नोकरी स्वीकारिली होती. बाजीनें ही कामगिरी खुशीनें पत्करिली, व फजल महमदाच्या सैन्याशी बहादुरीनें लढून त्याला पुढें सरकूं न

देतां लढतां लढतां बाजी जखमी होऊन पडला. इतक्यांत तोफांचे पांच आवाज त्यानें ऐकिले व आपला घनी सुरक्षित पडोऱ्याचे जाणून त्या स्वामीनिष्ठ वीरानें आनंदानें प्राण सोडिले. त्याच्या अनुयायांनीं त्याचें प्रेत विशाळगडावर नेलें, व सर्व सैन्य व्यवस्थित रीतीनें विशाळगडावर पोचलें.

शिवाजी शिद्दीजोहाराच्या हातावर तुरी देऊन निसटला, व जरी पुढें शिद्दीनें विशाळगडाला वेढा दिला, तरी त्यात त्याला यश मिळालें नाहीं, म्हणून अली अदिलशाहानें त्याला परत बोलावून घेतलें व आपण स्वतः सैनापत्य पत्करिलें. त्यानें पन्हाळा सर केला, व विशाळगड व रागणा ह्याशिवाय आजूबाजूचे सर्व किल्ले हस्तगत केले, आणि भवसाळ्यात कृष्णेच्या काठी चिमुलगी गावीं तळ देऊन राहिला. इकडे शिवाजीनें कोंकणातील दंडा राजपुरी नामक बंदरावर हल्ला करून पुष्कळ द्रव्य लुटलें, व तेथें असलेले इंग्रज व्यापारी जंजिऱ्याच्या फत्तेखानाला मदत करतात असा संशय घेऊन त्यांस कैद केलें. त्याच्या जवळून मोठी रक्कम दंड म्हणून वसूल करून शिवाजीनें त्यास सोडिलें. नंतर शिवाजीनें जंजिऱ्याला वेढा घातला. परंतु त्यात त्याला यश आलें नाहीं, व त्याला स्वप्नात वरुणदेवतेचा दृष्टांत झाला, त्यात त्या देवतेनें जंजिरा तुला हस्तगत होणार नाहीं, व तूं त्याच्या जवळच दुसरें एक बंदर तयार कर, असें सांगितलें. त्याप्रमाणें शिवाजीनें जंजिऱ्याचा वेढा उठविला, व त्याच्या जवळच सिंधुदुर्ग नांवाच्या बेटाला तटबंदी करून तें त्यानें आपल्या लढाऊ जहाजाचें ठाणें केलें. वरील कारणाशिवाय शिवाजीला हा वेढा उठ-

विण्यास दुसरें एक कारण झालें. तें असें कीं, सावंतवाडीच्या सावं-
तांनीं विजापुरच्या आणि मुघोळच्या बाजी घोरपट्याच्या सैन्याची
जर मदत मिलेल तर शिवाजीवर सरशी करून त्याचा
पाडाव करूं असें अल्ली अदिलशाहास सुचविलें. त्यानें तें मान्य
करून आपलें सैन्य पाठविलें. ही बातमी कळल्यामुळें शिवाजीनें
जंजिऱ्याचा वेढा उठविला व शत्रूंच्या फौजा एकत्र होऊन चाल
करण्यापूर्वीच तो विशाळगढास परत आला. ह्या वेळीं बाजी घोरपडे
मुघोळला आहे असें शाहाजीकडून शिवाजीला (इ. स १६६१ त)
कळलें. शिवाजी ताबडतोब ३००० घोडेस्वारांनिशीं गुप्तपणें विशा-
गढावरून निघून मुघोळवर चाल करून गेला. घोरपट्यानें शाहा
जीशीं दगलबाजी करून त्याचा नाश करण्याचें कृत्य केलें होतें
त्याचा सूड घेण्याची ही संधी शिवाजीला मिळाली व त्यानें भयंकर
सूड घेतला बाजी घोरपडे आपल्या अनुयायासह शौर्यानें लढला,
परंतु तो व त्याचे मुलगे व अनुयायी लढाईत मारले गेले. शिवाजीनें
सर्व मुघोळ लुटून उध्वस्त केलें व पुष्कळ लूट मिळविली. ही सर्व
स्वर शिवाजीनें पत्र लिहून शाहाजीला कळविली.

इकडे शिही जोहारानें बंड केल्यामुळें त्याचा पाडाव करण्यासाठीं
अल्ली अदिलशाहानें सावंतांच्या मदतीस पाठविलेलें सैन्य परत
बोलावून घेतलें. ही संधी साधून शिवाजीनें सावंतांवर चाल केली,
व त्याचा पराभव करून त्यांचें संस्थान लुटून फस्त केलें. शेवटीं
त्यांना शिवाजीची दया भाकून शरण जाणें भाग पडलें. सावं-
तांनीं शिवाजीचे खंडणीदार होऊन, दरसाल उत्पन्नाचा अर्धा भाग,

व तीन हजार जैद्यत सैन्य देऊन नोकरी करण्याचें कबूल केल्यावर. व फोंडा किल्ला आपल्या कबजांत देण्याच्या अटीवर त्यांचें झणणें मान्य केलें. ह्याप्रमाणें सावंत पुन्हा शिवाजीचे ताबेदार झाले. ह्या धामधुमीत गोव्याच्या पोर्तुगीजांनीं सावंतांना मदत दिल्याबद्दल शिवाजीनें त्याचा चांगला समाचार घेतला. त्यानीं शिवाजीला बंदुका, तोफा व दारूगोळा पुरा पाडण्याच्या शर्तीवर त्याच्याशीं तह करून आलेलें संकट टाकिलें.

ह्याप्रमाणें मुघोळकर घोरपड्याचा व सावंताचा सूड घेऊन, पोर्तुगीजावर सरशी मिळवून शिवाजीनें अल्ली अदिलशाहाला सर्व बाजूंनीं हैराण करून सोडल्यामुळे तो हताश होऊन विजापुरास परत गेला. अल्ली अदिलशाहाची शिवाजीशीं ह्यापुढें युद्ध चालू ठेवण्याची इच्छा नव्हती, व तशीं स्थितीही नव्हती. तशींच शिवाजीचीही विजापुराशीं युद्ध चालू ठेवण्याची मर्जी नव्हती. महाराष्ट्राच्या मुसलमानांच्या परवशतेतून मुक्त करून स्वतंत्र करण्याचा शिवाजीचा मुख्य हेतु होता, तो विजापुरच्या ताब्यातील महाराष्ट्रीय वस्तीचा सर्व मुख्य आपल्या हस्तगत करून घेतल्यामुळे पार पडला होता, म्हणून त्याला विजापुराशीं युद्ध चालू ठेवण्याचें कारण राहिलें नव्हतें. आतां विजापुर व गोळकोंडा ह्यांच्याशीं दोस्ती करून मोगलांपासून आपल्या देशाचा व स्वजातीयाचा बचाव करण्याचा त्याचा हेतु होता. ह्याप्रमाणें दोन्ही पक्षांची तह करून दोस्ती करण्याची इच्छा होती. ती घडवून आणण्यासाठीं फक्त एका वज-नदार मध्यस्थाची जरूर होती. योगायोग असा चमत्कारिक आला

की तें काम शाहाजीकडेच आलें. आपल्या मुलाकडे शाहाजीनें पूर्वी दुर्लक्षच केलें होतें, परंतु आता त्याला त्याच्याविषयी मोठा अभिमान वाटूं लागला होता. तशात बाजी घोरपट्यावर विजय मिळवून त्याचा व त्याच्या जहागिरीचा शिवाजीनें संपूर्ण विध्वंस केल्यामुळें शाहाजीला अधिक साभिमान आनंद झाला होता. अशा रीतीनें आपल्या कुलभूषण पुत्रास भेटण्यास आतुर झालेल्या शाहाजीला शिवाजीशीं सख्य करण्यासाठीं विजापुर दरबारानें आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठविण्याचें ठरविल्यामुळें दुधात साखर पडल्यासारखें झालें.

शाहाजीनें चागला मुहुर्त पाहून आपली दूसरी पत्नी तुकाबाई व तिचा पुत्र व्यंकोजी ह्यांसह मोठ्या लवाजम्यानिशीं व इतमामानें प्रयाण केलें. प्रथम त्यानें तुळजापुरास जाऊन भवानीचें दर्शन घेऊन तिची पूजाप्रार्थना केली. तेथून शिंगणापुरास आपल्या पूर्वजाच्या व पित्याच्या छत्र्याची पूजा करून पंढरपुरास गेला. तेथें विठोबाचें दर्शन घेऊन व पूजा बाधून शाहाजीनें जेजूरीस प्रयाण केलें. जेजूरीस शाहाजीला सामोरें जाण्याचें ठरलें होतें त्याप्रमाणें शिवाजी नेघाला, व त्याचें स्वागत करण्यासाठीं आपला पेश्वा मोरो पिंगळे ह्याला त्यानें पुढें पाठविलें, व मागून आपली आई जिजाबाई व आपल्या सईबाई आणि सोयराबाई ह्या दोन्ही बायका ह्यांसह शिवाजी खंडोबाच्या मंदिरात जाऊन शाहाजीच्या आगमनाची वाट पाहात बसला. शाहाजी येताच शिवाजीनें साष्टांग नमस्कार घालून त्याच्या पायांवर आपलें डोकें ठेविलें. अहाहा ! शाहाजी व शिवाजी ह्या

उभयतां प्रभावशाली पितापुत्राना कित्ती धन्यता व केवढा आनंद वाटला असेल बरें ! नंतर शिवाजीच्या बायकांनीं शाहाजीला प्रणाम केले, आणि शेवटीं जिजाबाईनें आपल्या पतीचें सानंद स्वागत केलें. ह्या अत्यंत उत्साहकारक व आनंदोत्सवपूर्ण प्रसंगाचें यथार्थ चित्र काढण्यास त्या वेळीं एकादा निष्णात चितारी, किंवा शब्दचित्र रेखाटण्यास एकादा प्रतिभाशाली कवि हाजर असता तर कित्ती बहार झाली असती ! असो; सप्रणाम स्वागत व कुशलप्रश्न झाल्यावर शाहाजी पालखीत विराजमान झाला व त्याचा पितृभक्त, विनयशाली व कुलदीपक पुत्र शिवाजी पालखी बरोबर पायीं निघाला, व सर्व स्वाध्या जेजूरी गावांत मुक्कामावर खास उभारलेल्या मंडपात जाऊन दाखल झाल्या. तेथें अदबीनें उभा राहून आजपर्यंत केलेल्या आज्ञाभंगाबद्दल व अपराधाबद्दल शिवाजीनें मोठ्या प्रेमानें शाहाजीची क्षमा मागितली. शाहाजीनें सद्गदित होऊन मोठ्या प्रेमानें शिवाजीला आर्लिगन देऊन आपल्या देशबाधवाना पारतंत्र्यातून मुक्त करणाऱ्या पुत्राला त्यानें क्षमा दिली, व आरंभिलेले महत्कार्य पार पाडण्यास व आपल्या मार्गे आपला मुलगा व्यंकोजी ह्याच्याशीं प्रेमानें वागण्यास शिवाजीला सांगितलें. नंतर तेथून पितापुत्र पुण्यास गेले. तेथें प्रथम तहाच्या अटी (इ. स. १६६२) ठरल्या त्या अशाः—कल्याणपासून दक्षिणेस फोंडा किल्यापर्यंत, आणि पश्चिमेस दामोळपासून पूर्वेस इंदापुरा पर्यंत शिवाजीनें जिंकिलेल्या मुलखावर त्याचें स्वामित्व व त्याची संपूर्ण स्वतंत्र सत्ता मान्य करणें, आणि ह्याच्या मोबदल्यात शिवाजीनें

बिजापुर दरबाराची केव्हांही कुरापत न काढणें. ह्या अटी शिवाजी व विजापुर दरदार ह्या उभयतांनीं मान्य केल्या.

पुढें शिवाजीनें सर्व पावसाळा शाहाजीचें आदरातिथ्य करण्यांत घालविला. पावसाळा संपल्यावर आपण जिकलेल्या किल्ल्यांपैकीं अत्यंत महत्वाचे असे राजगड, पुरंदर, लोहगड, रायरी वगैरे किल्ले दाखविण्यासाठीं शिवाजीनें शाहाजीला नेलें हे किल्ले पाहून शाहाजी अत्यंत संतुष्ट झाला व त्याला शिवाजीच्या बुद्धिचातुर्याचें फार कौतुक वाटलें. विशेषतः रायरी किल्ला राजकोय दृष्ट्या किती महत्वाचा आहे व तो अतिशय उंचीवर असल्यामुळें कसा अभेद्य आहे, ही गोष्ट त्या चाणाक्ष व कसलेल्या वीराच्या ताबडतोब लक्षांत आली, आणि त्यानें राजगडाच्या ऐवजीं रायरीवरच मुख्य राजधानीचें ठाणें करण्याची शिवाजीला सल्ला दिली. शिवाजीला ही गोष्ट पटली व त्यानें रायरीला रायगड हें नाव देऊन त्यावर तटबंदी करून इमारती व स्वतःसाठीं राजमहाल बांधण्यासाठीं आबाजी सोनदेव ह्याची नेमणूक केली. ह्या किल्ल्याची तटबंदी व नाकेबंदी फार दक्षतेनें व मजबूत करून शिवाजीनें तें आपलें मुख्य निवासस्थान केलें. ह्याप्रमाणें बरेच दिवस आपल्या पुत्राच्या पराक्रमाचा व विजयाचा प्रत्यक्ष मूर्तिमंत विस्तार पाहून आनंदित होऊन, व उत्तम पाहुणचाराचा व विश्रांतीचा यथेच्छ उपभोग घेऊन शिवाजीच्या विक्रमाविषयीं कौतुकानें सद्गदित होऊन शाहाजीनें परत आपल्या जहागिरीवर जाण्यासाठीं शिवाजीला आशीर्वाद देऊन शिवाजीचा निरोप घेतला. शिवाजीनें आपल्या पित्याला

असंख्य नजरनजराणे व पोशाख देऊन मोठ्या प्रेमानें त्याची बोळ-
वण केली. शाहाजी तेथून निघून विजापुरास गेला व सर्व हकी-
कत अहली अदिलशाहाला निवेदन करून नंतर आपल्या दक्षिणे-
तील जहागिरीवर सुखरूप जाऊन दाखल झाला.

भाग ७ वा

मोगलांशी सामना.

द्याप्रमाणें विजापुरच्या सत्तेखालचा महाराष्ट्रीयान्च्या वस्तीचा
प्रदेश जिंकून, त्यांना पारतंत्र्यांतून मुक्त करून, आणि आपल्या
पराक्रमानें, कर्तबगारीनें व बुद्धिकौशल्यानें विजापुरच्या बादशाहाला
नमवून, त्याला तह करण्यास भाग पाडून, त्याच्याशी बरोबरीच्या
नात्यानें दोस्ती केल्यावर मोगल साम्राज्याच्या सत्तेखालील महाराष्ट्री-
यांस पारतंत्र्यांतून मुक्त करण्याकडे शिवाजीनें लक्ष फिरविलें. मोगलाई
मुलखावर स्वारी करण्याला कांहीं कारण पाहिजे होतें तें, मोगलांनीं
इ. स. १६६१ त कल्याण काबीज केल्यानें मिळालें. शिवाजीनें अनुकूल
संधी पाहून नेतोजी पालकर व मोरो पिंगळे द्यांच्याबरोबर मोठें
लश्कर देऊन मोगलाई मुलखावर पाठविलें. त्यांनीं अहमदनगरा-
पासून भेट औरंगाबादेपर्यंतचा मोगलांचा मुलूख लुटला. द्याचा परि-

गाम असा झाला की, त्या वेळचे दक्षिणेतील मोगल अधिकारी शिवाजीच्या भीतीने खजिनाही रवाना करीनात त्यांना त्याच्या नादानपणाबद्दल लाजविण्याच्या हेतूने मोगल सुभा शाहस्तेखान ह्याने उदाराम देशमुख नामक गृहस्थाची बायको राई बगीण हिला लश्कर देऊन मराठ्यांवर चाल करून जाण्यासाठी सज्ज केले. ही स्त्री मोठी शूर व धाडशी होती. तथापि तिचा पराभव करून शिवाजीने तिला कैद केले व तिच्या सैन्याची दाणादाण केली. त्यानंतर एका रजपूत अमलदाराच्या हाताखाली चाल करून आलेल्या मोगल लश्कराचा पराभव करून शिवाजीने सर्व दक्षिण लुटून उध्वस्त केली व प्रत्येक महत्त्वाच्या गावापासून खंडणी म्हणून पैसे उकळिले.

शिवाजीच्या ह्या विजयाची व त्यानें माजविलेल्या धुमाकुळाची खबर मोगल बादशाह औरंगजेबास मिळताच त्यानें आपला दक्षिणचा सुभा शाहस्तेखान ह्याला मोठे लश्कर घेऊन शिवाजीवर जाण्यास फर्माविलें. शाहस्तेखान मोठ्या लश्करासह निघाला, आणि वाटेत मराठा सैन्यानें जरी पुष्कळ त्रास दिला तरी त्याला न जुमानता तो झपाट्यानें कूच करीत सुप्यावर चालून आला, आणि ते काबीज करून त्यानें पुणे घेतलें. शिवाजी माघार घेऊन सिंहगडाच्या अभेद किल्ल्यात निवडक लश्करासह जाऊन राहिला. सिंहगडावर छापा घालण्याचा शाहस्तेखानाचा विचार होताच. परंतु तसें करण्यापूर्वीं आजूबाजूची नाकी व रस्ते आपल्या कबजात घेऊन नंतर सिंहगडावर चाल करून जाण्याचें त्यानें ठरविलें व त्याप्रमाणें प्रथम चाकणावर छापा घालून वेढा दिला. शिवाजीचा चाणक्या

क्लिंदार फिरंगोजी नरसाळा अतिशय बहादुरीने लढला, परंतु शेंबर्डी अन्न व युद्धसामग्री खुटल्यामुळे नाइलाजाने तो शाहस्तेखानाला शरण गेला व किल्ला पडला. शाहस्तेखानाला त्याच्या बहादुरीचे व धाडसाचे कौतुक वाटून त्याने फिरंगोजीला मोगल सैन्यात मोठी जागा देण्याची इच्छा दर्शविली. परंतु फिरंगोजीने ती मान्य केली नाही, तेव्हा शाहस्तेखानाने त्याला त्याच्या राहिलेल्या सैन्यासह शिवाजीकडे परत ज्याण्यास परवानगी दिली. शिवाजीने फिरंगोजीला त्याच्या पराक्रमाबद्दल शाबासकी देऊन भूपालगडावर किल्लेदार नेमिले. ह्या अवधीत शिवाजीने सिंहगडावरून राजगडावर आपला मुकाम नेला. तेथे “ वादरासारखा डोंगरात घुसून का राहतोस ” अशा आशयाचे एक पत्र शाहस्तेखानाने शिवाजीला लिहिले. त्याला “ मी नुसता वानर नसून प्रत्यक्ष हनुमान आहे, व त्याने जसा रावणासारख्या प्रबळ राजाचा नाश केला तसा तुझाही मी नाश करीन ” असा शिवाजीने जबाब पाठविला.

ह्यानंतर शाहस्तेखान चाकणहून पुण्यास गेला व तेथे आपला तळ देऊन, आपण स्वतः शिवाजी लहानपणी ज्या दादोजीने बाधविलेल्या राजमहालात राहत असे तेथे मुकाम करून तसेच शहराभोवती चौफेर चौक्यापहारे ठेऊन व कडेकोट बंदोबस्त करून राहिला. त्याने आपल्या सैन्यातील मराठे पायदळ तेवढे ठेऊन मराठे घोडेस्वार कमी केले, व परवाना घेतल्याशिवाय हिंदूंना पुण्यात शिरण्याची किंवा बाहेर जाण्याची सक्त मनाई केली. शिवाजी ह्याच घरांत वाढला असल्यामुळे त्याला त्या घराची बारकाईची माहिती

होती. शिवाजीने आपले विश्वासु मित्र येसाजी व तानाजी आणि दोनशें निवडक शिपाई ह्यांसह पायदळ शिपायांच्या वेषानें शहरांत जाऊन कोतवाला पासून एका लज्जाच्या मिरणुवकीसाठीं म्हणून परवाने मिळविले. नंतर एका मुञ्जाला वराच्या वेषानें घोड्यावर बसवून वाजत गाजत मिरवणूक काढून आपण स्वतः आपल्या साथीदारांसह शहरात घुसला; व दुसरीकडून आपल्या एका तुकडीला पायदळ शिपायांच्या वेषात काहीं मराठे कैदा पकडल्याचें व त्यांना मारीत मारीत नेण्याचें मिष करून शहरात घुसवून दिलें. जर दुर्दैवानें बेत फसला व पळ काढण्याचा वेळ आला तर आपलें रक्षण व्हांवें ह्यासाठीं पिछाडीला पुण्याच्या आसपास ठिकठिकाणीं त्यानें आपले हजरें शिपाई दबा धरून बसवून ठेविले होते. अशा रीतीनें तज वीज करून शहरांत शिरल्यावर शहरातील महत्वाचीं नाकी आपल्याबरोबर असलेल्या शिपायांनीं रोकून ठेवून मध्यरात्रीच्या वेळीं माळ्याला लाच देऊन तानाजी, एसाजी व दुसरे वीस निवडक साथीदार ह्यांसह शिवाजीनें राजमहालाच्या बागात प्रवेश केला, व तेथून स्वयंपाकगृहात शिरून स्वैपाक्यांची कत्तळ उडवून भिंत फोडून ज्या खोलींत शाइस्तेखान निजला होता त्यांत शिरला, व खानावर हल्ला केला. खानाचा मुलगा अबदुल फत्तेखान ह्यानें फार शौर्यानें व धैर्यानें पुढें सरून दोन तीन मराठ्यांस ठार करून खानाच्या बचावाचा प्रयत्न केला, त्यात फत्तेखान मारला गेला. शाइस्तेखान पळून जात असता त्याच्यावर वार झाला, परंतु त्यानें फक्त त्याचें बोट तुटलें व तो निसटला. इतक्यात शाइस्तेखानासारखाच एक उमराव खिडकींतून

उडी मारून जात असतां त्याच्यावर मराठे तुटून पडून त्यांनी त्याचा वध केला. शाहूस्तेखान मारला गेला अशा सर्वांची करपना झाली. शिवाजी आपल्या साथीदारांसह निसटून पुण्याबाहेर गेला व ठिकठिकाणी ठेविलेली आपली फौज एकत्र करून पाठलाग करणाऱ्या शत्रुसैन्यास चकविण्यासाठी कात्रज घाटाकडे कूच करून तेथे झाडाना मशाली बांधून त्या पेटवून परत सिंहगडाकडे मोर्चा फिरवून तेथे मुखरूप येऊन दाखल झाला. पेटत्या मशालींनी शत्रूला चकविल्यामुळे त्यांचे पाठलाग करण्याचे प्रयत्न निष्फळ झाले.

पुढे शाहूस्तेखानाने आपणाजवळ तोफा व दारूगोळा नसतानाही सिंहगडावर छापा धालण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत त्याच्या सैन्याची फार खराबी होऊन त्याला हार खावी लागली, व पुण्याकडे परत हटावे लागले. परत हटताना प्रतापराव गुजराने आपल्या घोडेस्वारानिशी त्याच्या सैन्याच्या पिछाडीवरून हल्ले करून त्याला हैराण केले. अशा रीतीने सर्व बाजूनी हैराण झाल्यामुळे हताश होऊन त्याने आपणास परत बोलवून घेण्यास औरंगजेबास विनंति केली. औरंगजेबाने त्याला परत बोलाविले, व त्याच्या जागी (इ. स १६६३) आपला शाहाजादा मुआजीम याला नेमिले. मुआजीम येऊन पाहोचे पर्यंत शाहूस्तेखानाच्या हाताखाली काम करणाऱ्या सरदार जसवंतसिंग हा सिंहगडाच्या पराजयाने व त्याबद्दल औरंगजेबाने शाहूस्तेखानाच्या सांगण्यावरून त्याला दोष दिल्यामुळे स्वस्थ बसला होता.

ह्या अवधीत शिवाजीने मोगल बादशाहावर सशस्त्र करण्याची एक फार उत्तम योजना केली. मोगलांच्या ताब्यातीर गुजरानेत

सुरत शहर फार सधन व व्यापाराचें मोठें ठिकाण होतें त्या ठिकाणी पोर्तुगीज, डच व इंग्रज ह्यांनीं मोठमोठ्या वखारी बांधून व्यापार चालविल्यामुळे त्याची शिवाजीच्या वेळीं फारच भरभराट झाली होती. ह्या शहरावर हल्ला करून लुटण्याची शिवाजीनें योजना केली ही योजना त्यानें इतक्या बेमालूम व बिनतोडपणानें केली कीं सुरतवर प्रत्यक्ष छापा घालीपर्यंत तिचा कोणालाही सुगावा लागला नाहीं. त्यानें पोर्तुगीजांच्या वसईच्या ठाण्यावर चाल करण्याची हूल उठवून स्वतः चार हजार शेलक्या घोडेस्वारांसह गुप्त रीतीनें पूर्वीं पाहणी करून ठेविलेल्या रस्त्यानें धरमपुरच्या हद्दीतून चाल करून इ. स. १६६४ च्या जान्युआरीच्या ९ व्या तारीखेस शिवाजी सुरतेहून बारा मैलांवर येऊन थडकला, व एकदम सुरतेवर चालून गेला. तेथील डच, व इंग्रज गव्हर्नर आपआपल्या वखारींत कडेकोट बंदोबस्त करून राहिले. मोगल सुभ्यानें शिवाजीचें सामोपचाराचें बोलणें न जुमानता तसेंच नागरिकांच्या संरक्षणाची तरतूद न करता किल्यात दडी मारिली. लोक घाबरून गलबतातून पळून गेले. शिवाजीनें शहर लुटून फस्त केलें. शिवाजीनें डच आणि इंग्रज ह्यांच्यापासून दंडा दाखल रकम मागितली, ती त्यांनीं देण्याचें नाकारिलें. त्यास दंड देण्यास भाग पाडण्याची तजवीज शिवाजी करीत होता, इतक्यांत शहराच्या रक्षणासाठीं मोठें भोगल लश्कर चालून येत आहे अशी त्याला खबर लागताच त्यानें सर्व मिळविलेली लूट सुतच्या नागरिकांच्या घोड्यांच्या पाठीवर लादून झपाट्यानें परत कूच केलें व रायगडास सुरक्षित जाऊन पोहोंचला.

शाहाजी राजे.

सुरतेहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत त्याला शाहाजीच्या मृत्यूची खबर मिळाली. शिवाजीला भेटून परत गेल्यावर दक्षिणेंतील सरदाराची बंडाळी मोडण्यात शाहाजी गुंतला होता तेथे तुंगभद्रेच्या कांठी इ. स. १६६९ त छावणीत असतांना एक दिवस शिकारीवर गेला असतां थोड्यावरून पडून शाहाजी मरण पावला. व्यंकोजीने त्याची उत्तरक्रिया केली. विजापुरच्या दरबारी ही खबर लागतांच बादशाह फार हळहळला, व शाहाजीने एकनिष्ठेने मोठ्या पराक्रमाने व मर्दुमकी गाजवून विजापुर दरबाराचे जे हित व जी कामगिरी केली होती, ते सर्व स्मरून बादशाहाने शाहाजीची बेंगलोर व तंजावरची जहागिर त्याचा पुत्र व्यंकोजी बाला देऊन शाहाजीच्या कामगिरीची बूज केली. ही बातमी कळली तेव्हा शिवाजीला व जिजाबाईला अत्यंत दुःख झाले. जिजाबाईने तर सति जाण्याची तयारी केली. परंतु महाप्रयासाने आरंभिलेले स्वराज्यस्थापनेचे प्रवित्र काम तिच्या प्रेरणे शिवाय तडीस जाणे शक्य नाही ही जाणीव तिला करून देऊन शिवाजीने विनवणीने तिचे मन वळवून तिच्याकडून सति जाण्याचा विचार सोडून देवविला. ज्या दक्षिणेंतील सरदारांची बंडाळी पर्यायाने शाहाजीच्या मरणाला कारण झाली त्याच्यावर शिवाजीने एक मोठे सैन्य पाठवून त्यांच्यापासून दंडादाखल मोठी खंडणी घेऊन आपल्या पित्याच्या मरणाबद्दल सूड घेतला. ज्या गावी शाहाजी मरण पावला ते गाव विजापुर दरबाराने शिवाजीला इनाम दिले. तेथे शिवाजीने स्वतः जाऊन शाहाजी

मरण पावला त्या ठिकाणी छत्री बाधविली व मुबलक द्रव्य खर्चून दानधर्म केला.

शाहाजीच्या मरणानंतर शिवाजीने राजा ही आपली वंशपरंपरेची पदवी धारण करून रायगडावर एक टंकसाळ स्थापून आपल्या नावांचे सोन्याचे व तांब्याचे नाणे पाडवून आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. नंतर त्याने आपल्या मालवण बंदरांतील आरमा-राच्या साह्याने मोगलाच्या बंदरातून जाणारी गलबते लुटण्याचा सपाटा लाविला. त्यात एक मकेला जाणाऱ्या यत्रेकरूंचे गलबत लुटले गेल्यामुळे मोगल व विजापुरच्या बादशाहाला राग येऊन विजापुर दरबारांने कोंकणावर सैन्य पाठविले. परंतु त्याला शिवाजीने हटवून लाऊन थेट गोकर्णापर्यंत विजापुरच्या ताब्यातील बंदरे लुटली, व मोगल सैन्य चाल करून येईल असे त्याला वाटल्यामुळे एकदम कूच करून तो रायगडावर दाखल झाला.

शिवाजीचा अंदाज खरा ठरला. औरंगजेबाने दिलेरखान व जयसिंग ह्या दोन कसलेल्या रणधुरंधर सेनापतींबरोबर मोठमोठ्या फौजा देऊन शिवाजीच्या मुलखावर स्वारी करण्यासाठी रवाना केले. एके बाजूने दिलेरखानाने चाल करून जाऊन पुरंदराला वेढा दिला व दुसरीकडून जयसिंगाने सिंहगडाची नाकेबंदी करून घेऊन घेतले. पुरंदरचा शिवाजीचा किल्लेदार मुरार बाजी मोठ्या शौर्याने लढून किल्ल्याचा बचाव करीत होता. एकदा तर त्याने दिलेरखानाच्या सैन्याची पुष्कळ दाणादाण करून त्याला मार्गे हटविले; परंतु त्यात त्याला गोळी लागून तो पडला. त्यामुळे पुरंदरच्या खालच्या

किल्यांतील सैन्य तो किल्ला सोडून वरच्या किल्याचा आश्रय करून राहिले. दिलेरखानाने तो किल्ला सर केला एवढेच नाही पण थोड्याच दिवसात त्याच्या शेजारचा अभेद्य मानलेला रुद्रमाळ किल्लाही घेतला ह्यामुळे शिवाजीला चिंता उत्पन्न होऊन त्याने तहाची मसलत करण्यासाठी जयसिंगाकडे आपला वकील रघुनाथपंत ह्यास पाठविला. जयसिंगाने शिवाजीला भेटण्यास बोलविले. शिवाजी एक हजार घोडेस्वारानिशी जयसिंगाकडे जाऊन त्याला भेटला. जयसिंगाने शिवाजीचे योग्य सत्काराने स्वागत करून सल्लामसलत झाल्यावर दिलेरखानाची गाठ घेण्यास शिवाजीला सुचविले. त्याप्रमाणे शिवाजीने दिलेरखानाची भेट घेतली. उभयतानी लढाई बंद केली, आणि शेवटी पुष्कळ वाटाघाट होऊन असे ठरले की, शिवाजीने जिंकिलेला मोगलाई मुलूख, अहमदनगरचे पुरातन बारा खेरीजकरून वकीचे सर्व किल्ले व परगणे मोगल बादशाहाला परत द्यावे, विजापुरचा जिंकलेला सर्व मुलूख शिवाजीने ठेवावा, मोगलबादशाहाचे वर्चस्व कबूल करावे, विजापुरच्या मुलूखात चौथे व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क शिवाजीकडे राहून त्याच्या मोबदल्यात त्याने बादशाहाला मोठी रक्कम तीन हप्त्यांनी भरावी, विजापुरचे राज्य खालसा करण्यात जयसिंगास शिवाजीने मदत करावी, आणि शिवाजीचा मुलगा संभाजी ह्याने बादशाहाच्या नोकरित पंचहजाऱ्याची जागा घ्यावी. औरंगजेबाने शिवाजीला पुष्कळ दोष देऊन ह्या अटी मेहेरबानी दाखल म्हणून मंजूर केल्या.

विजापुर व गोळकोंडा कबीज करण्याची औरंगजेबाची फार

इच्छा होती. त्याने जयसिंग व दिलेरखान ह्यास विजापुरच्या मुलखावर स्वारी करण्याचे फरमान केले. तहात ठरल्याप्रमाणे शिवाजी दहा हजार फौज घेऊन त्यांच्या मदतीस गेला. एकाकडून शिवाजीने चाल करून विजापुरच्या ताब्यांतला कोंकणचा मुलूख, फलटनच्या निंबाळकरांची जहागीर व तठवाडा किल्ला ही काबीज केली. दुसरीकडून जयसिंग व दिलेरखान खुद्द विजापुरावर चालून गेले. त्यांनी विजापुराला वेढा घातला. मध्यंतरी शिवाजीने बजाविलेल्या कामगिरी बद्दल त्याला शाबसकी देऊन त्याला एक सुंदर रत्नजडित तरवार व नंतर काही दिवसांनी एक बहुमानाचा पोषाख पाठवून पत्र लिहून औरंगजेबाने त्याला आपल्या भेटीस बोलाविले व त्याच्या मर्जीस वाटेल त्या वेळी सुखरूप परत पाठविण्याचे वचन दिले. शिवाजीने जयसिंगाची गांठ घेऊन त्याची सल्ला घेतली. त्याने शिवाजीला आश्वासन देऊन त्याच्याबरोबर जाण्यासाठी आणि त्याच्या सुरक्षिततेची हमी घेण्याच्या इराद्याने आपला मुलगा रामसिंह ह्यास शिवाजीबरोबर पाठविण्याचे कबूल केले. शिवाजी राज्यकारभाराचे सर्व काम जिजाबाई व आपले विश्वासु कामदार ह्यांच्यावर सोपून आपल्याबरोबर आपला मुलगा संभाजी व आपले विश्वासु मित्र येसाजी व तानाजी आणि आपले साथीदार प्रतापराव गुजर, रघुनाथपंत कोरडे, हिराजी फरजंद, त्रिंबकपंत डबीर व बाळाजी आवाजी आणि तीन हजार घोडेस्वार व एक हजार पायदळ ह्यांसह औरंगजेबाचे भेटीस जाण्यास निघाला, व आठ्यास जाऊन पोहोचला. आपणास बादशाहाकडून कोणी मोठा अमलदार सामोरा येईल ह्या

आशेने औरंगजेबाच्या राजधानीपासून थोड्या अंतरावर त्याने मुक्काम केला. कित्येकांच्या मते ही मुलाकात दिल्लीस झाली, व कित्येक असे प्रतिपादितान की ती आग्रा येथे झाली. अलीकडे खुद्द शिवाजीने लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध झाले आहे त्यावरून ही भेट आग्र्यास झाली असावी असे वाटते. कोणीही आपणास सामोरे येत नाही असे पाहून शिवाजीने आपण आल्याची खबर बादशाहास दिली. त्याने एक सामान्य अमलदार पाठवून शिवाजीला पाचारण केले. पुढे शिवाजी दरबारांत दाखल झाला तेव्हा औरंगजेबाने त्याला पंच हजान्यामध्ये स्थान दिले. ह्यामुळे शिवाजीला राग येऊन तो दरबारातून निघून गेला.

परंतु मुक्कामावर गेल्यावर आपण नजरकैदेत आहो असे त्याला दिसून आले. आपणास जाण्यास बादशाहाने दिलेल्या वचनाप्रमाणे रजा घावी म्हणून शिवाजीने पुष्कळ खटपट केली, पण काही उपयोग झाला नाही. रामसिंगानेही पुष्कळ रद्दबदली केली पण तिचाही उपयोग झाला नाही. उलट, शिवाजीला ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवण्याचा बादशाहाचा घाट आहे अशी त्याला कुणकुण लागली. अशा प्रकारच्या अत्यंत भयंकर व नाजूक स्थितीत शिवाजी येऊन पडला. तथापि त्याचे प्रसंगावधान सुटले नाही. त्याने पळून जाण्याची एक अपूर्व युक्ति केली. बादशाहाला जराही संशय न यावा म्हणून त्याने आपल्या बरोबरची सर्व फौज परत रवाना करण्याची परवानगी मागितली ती अर्थात् मोठ्या खुशीने बादशाहाने दिली. तसेच येथेच राहण्याचा आणि आपले कुटुंबालाही

आणण्याचा आपला विचार असल्याचें शिवाजीनें जाहीर केलें. पुढें शिवाजीनें आपल्या अमीरउमराव वगैरे इष्टमित्रांना मेवामिठाई इत्यादि भेटी पाठविण्याची परवानगी मिळवून मोठमोठे करंडे पाठविण्याचा सपाटा लाविला. प्रथम प्रथम शिवाजीवर देखरेखीसाठी ठेविलेला अधिकारी पोलादखान करंडे जाऊं देण्यापूर्वी तपासी परंतु पुढें त्यांत मेवामिठाईंशिवाय दुसरे काहीं नसतें असे पाहून त्यानें तपासणी करण्याचें सोडून दिलें नंतर थोड्याच दिवसांनी आपण आजारी पडल्याचें शिवाजीनें ढोंग केलें. काहीं दिवसांनी बरा झाल्याबद्दल आनंद दर्शविण्यासाठी त्यानें भेटीचे करंडे अधिक पाठविण्याचें सुरू केलें तसेंच ह्या खुशालीबद्दल ब्राम्हणांस दान देण्यासाठी म्हणून तीन उत्तम घोडे खरीद करून मथुरेकडे रवाना करून दिले शेवटीं एक दिवशीं आपण व संभाजी असे दोन करंड्यात बसून, आपल्या जागीं आपला निमकहलाल सेवक हिराजी फरजंद ह्याला निजवून, शिवाजी सटकला, आणि जेथें त्याच्यासाठी घोडे तयार होते तेथें जाऊन पोहोंचला. नंतर लगेच तो व संभाजी घोड्यावर बसून अतिशय त्वरेनें मथुरेस जाऊन पोहोंचले

मथुरेस वेष पालटून बैराग्याचा वेष धारण करून तो काशीस गेला व तेथून पाठलाग जुकाविण्यासाठी प्रयाग, गया व तेथून इंदूरचा रस्ता गांठून पुण्यास सुखरूप पोचून जिजा बाईला भेटला. त्या वेळीं त्या वरिमातेला केवढा आनंद झाला असेल त्याची कल्पना सहज करतां येईल. शिवाजी सुखरूप धरत आल्याची बातमी वाग्या सारखी पसरली व जिकडेतिकडे

आनंदीआनंद होऊन सद्बार्दीतील सर्व किल्ल्यांतून तोफांची एकदम सरबत्ती होऊन त्यांचे आगमन जाहीर झाले. परंतु संभाजी लहान असून त्याच्याच्याने एवढ्या लाब मुशाफरीचे श्रम सहन होणे शक्य नसल्याने शिवाजीने त्याला काशीजी त्रिमल व त्याचे दोन नाऊ ह्या विश्वासु ब्राम्हणास सोंपिले होते. त्यानी व त्याच्या आईने संभाजीचे संरक्षण करून त्याला शिवाजीकडे सुखरूप पोचवून दिले, त्याबद्दल त्या तिघा भावांना विश्वासराव ही पदवी व मोठमोठी इनामे शिवाजीने दिली. अशा रीतीने शिवाजीने आपल्या अपार व विलक्षण बुद्धिचातुर्याने औरंगजेबाच्या हातावर तुरी देऊन मोठ्या शिताफीने आपली सुटका करून घेतली, (इ. स. १६६२) शिवाजी परत आला त्या वेळी एक फार मजेचा प्रकार घडला शिवाजीला औरंगजेबाने कैदेत ठेविल्यामुळे शोकाकुल व चिंताग्रस्त होऊन एक दिवस जिजाबाई रायगडावर बसली होती. तिच्यापुढे एक बैरागी एकदम येऊन उभा राहिला. तूं कोण आहेस व येथे का आला आहेस, असे त्याला जिजाबाईने विचारले. शिवाजीने लागलीच आपला बैरागीवेष काढून टाकून खरे स्वरूप प्रकट केले. जिजाबाईला अत्यानंद होऊन तिने शिवाजीला एकदम मिठी मारिली.

शिवाजी आपल्या हातावर तुरी देऊन निसटला ही गोष्ट औरंगजेबाला कळताच त्याने त्याचा पाठलाग करण्यासाठी सर्व ठिकाणी हेर पाठवून तजवीज चालविली. परंतु त्याला पत्ता लागला नाही. इकडे शिवाजी परत येऊन त्याने औरंगजेबाच्या ह्या विश्वासघातकी वर्तनाबद्दल सूड घेण्याची तयारी चालविली.

शिवाजी अटकेंत होता त्या अवधीत विजापुरच्या अल्ली अदिलशाहानें गोवळकोंड्याच्या मदतीनें मोगल सैन्याला हैराण करून त्यास परत हटावयास भाग पाडिलें. जयसिंग नाराज हाऊन त्यानें आपणास परत बोलावून घेण्याची मागणी केली. त्याप्रमाणें औरंगजेबानें त्याला परत बोलाविलें. परंतु तो रस्त्यांतच इ. स. १६६७ त बऱ्हाणपुरास मरण पावला. इकडे शिवाजीनें मोगल बादशाहास दिलेला सर्व कोंकण प्रात पुन्हा काबीज केला, आणि लोह-गड, सिंहगड व पुरंदर ह्याशिवाय सर्व देश पुन्हा हस्तगत केला औरंगजेबानें आपला पुत्र मुआजीम ह्यास दक्षिणचा सुभा नेमून त्याच्या हाताखाली जयसिंगाच्या जागी जोधपुरचा राजा जसवंतसिंग ह्यास नेमिलें. जसवंतसिंगाशी शिवाजीनें दिल्लीस दोस्ती केली होती त्यामुळें त्याला शिवाजीविषयी महानुभूति वाटत होती. शेवटीं उभय पक्ष युद्धास कंटाळून इ. स. १६६८ त तह झाला. त्यात औरंगजेबानें शिवाजीला राजा म्हणून मान्य करून संभाजीची पाच हजारानी मनसब चालू केली; आणि कोंकणचा संपूर्ण कबजा, अहमदनगरच्या मुलखातील शिवाजीच्या हक्काच्या भागाबद्दल बऱ्हाडची जहागीर, आणि सिंहगड व पुरंदर ह्याखेरीज पुणें, सुपें व चाकण हा मुख्य शिवाजीला परत दिला. ह्याच्या मोबदल्यात शिवाजीनें विजापुर काबीज करण्यात औरंगजेबाला मदत करण्याचें कबूल केलें. ह्या तहाप्रमाणें शिवाजीनें प्रतापराव गुजराबरोबर सैन्य देऊन मुआजीमच्या मदतीस पाठविलें. विजापुरचा बादशाह शरण येऊन त्यानें मोगलाशी तह केला त्यात शिवाजीला चौथ व सरदे-शमुखी वसूल करण्याचा हक्क मिळाला.

अस जरी करार मदार झाले तरी मुद्दां औरंगजेवाने दगलबाजीचा प्रयत्न करण्याचे सोडिले नाहीच. त्याने मुआजीमला गुप्त पत्र लिहून शिवाजी व त्याचा औरंगाबादेस असलेला प्रतिनिधी प्रतापराव गुजर ह्यास पकडून पाठवून देण्यासाठी फरमान केले. परंतु त्याचा काहीएक उपायोग झाला नाही. उलट प्रतापरावाच्या हाता-खालील घोडदळ मोगलाच्या खर्चाने पुष्ट झाले होते त्याचा मोगलाविरुद्ध उपयोग करण्यास शिवाजीला फावले.

प्रतापगडावर असता एके दिवशी सकाळी जिजाबाई वेणी फणी करीत बसली होती तिची नजर प्रभातकालीन सूर्याच्या प्रकाशाने देदीप्यमान भासणाऱ्या सिंहगडाकडे गेली, आणि सिंहगड शिवाजीने हस्तगत करावा अशी तिला फार इच्छा झाली. तिने शिवाजीला ताबडतोब रायगडावरून बोलावून आणून सिंहगड हस्तगत करण्यास सांगितले. पुष्कळ वाटाघाट होऊन शिवाजीने तिचे क्षणिक मान्य केले व त्याने तानाजीवर ती कामगिरी सोंपण्यासाठी त्याला बारा हजार फौज घेऊन एकदम बोलाविले. तानाजी आपल्या मुलाच्या लग्नाच्या तयारीत गर्क झाला होता. परंतु आपल्या धन्याने बोलाविलेले सबब त्याची आज्ञा मान्य करणे हे आपले श्रेष्ठ कर्तव्य आहे, असे त्या स्वामीनिष्ठ व कर्तव्यदक्ष तानाजीला वाटून त्याने लग्नाची तयारी बाजूस ठेवून एकदम कूच केले. अहाहा, केवढी ही कर्तव्यपरायणता ! इंग्लंडच्या जगत्प्रसिद्ध नौकासेनापति नेल्सनच्या कर्तव्यपरायणते इतकीच, किंबहुना अधिक, ही तानाजीची कर्तव्यपरायणता नव्हे काय ! तानाजी एक-

दम आपल्या घन्यापुढे हाजर झाला. शिवाजीने त्याला प्रेमाने शाबासकी दिली, व जिजाबाईने तर त्याला आरती ओवाळून त्याचे स्वागत केले, व सिंहगड जिंकण्यासाठी जाण्यास सांगितले. तानाजी आपल्या सैन्यासह सिंहगडावर चालून गेला व त्याने गडाला वेढा दिला. गड अभेद्य असल्यामुळे पुष्कळ छापे घालूनही गडाचा किल्लेदार उदेभाण ह्याच्या बहादुरीमुळे तानाजीला फारसे यश मिळाले नाही. शेवटी तानाजीने निकराचा हल्ला केला, परंतु त्यात तो दुर्दैवाने मारला गेला, व त्यामुळे त्याच्या फौजेचा धीर सुटून सर्व प्रयत्न निष्कळ होण्याची वेळ आली. इतक्यात उदेभाणही ठार झाला, व तानाजीचा भाऊ सूर्याजी ह्याने सैन्याला धीर व उत्तेजन देऊन पुन्हां हल्ला केला. गडाचा कल्याण दरवाजा तोडून सैन्याने आंत प्रवेश केला व शेवटी किल्ला पडला. सिंहगड जिंकल्याची व त्याबरोबरच तानाजी मेळ्याची बातमी मिळाली तेव्हा किल्ला जिंकल्याबद्दल शिवाजीला जितका आनंद झाला, तितकेच तानाजीच्या मृत्युबद्दल त्याला दुःख झाले, व त्याने 'गड हाती आला, पण सिंह गेला?' असे उद्गार काढिले. सिंहगड तानाजीच्या शौर्याचे, साहसाचे व उज्ज्वल कर्तव्यपरायणतेचे उत्तम स्मारकच होय असे कोण म्हणणार नाही? पुढे लवकरच पुरंदर जिंकून शिवाजीने आपले जन्मस्थान जो शिवनेर ठेकला तो जिंकण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्याला यश आले नाही. तेव्हा शिवाजीने पुन्हां बंजिरा घेण्याचा विचार करून आपले आरमार व भूमीवरचे सैन्य सज्ज करून जंजिऱ्यावर दोन्ही बाजूनी चाल केली. फत्तेखान हताश

होऊन शरण येणार इतक्यांत त्याच्या हाताखालच्या तीन शिद्दी बंधूंनी त्याच्यावर एकदम उठून त्याला कैद केले व मोगलांशी कारस्थान करून त्यांच्या आरमाराच्या मदतीने शिवाजीला परत हटवून लाविले.

असें एकामागून एक दोन वेळा यश मिळालें नाहीं, तरीसुद्धा निरुत्साह न होता मोगलांनी शिद्दीला केलेल्या मदती-बद्दल त्यांना शासन करण्यासाठी शिवाजी एकदम सुरतेवर इ. स. १६७० त चाल करून गेला. नागरिक भिऊन पळाले. मोगल सुभेदार नेमळटपणानें आपल्या किल्ल्यात दडी मारून बसला. इंग्रज, डच, व फ्रेंच हे आपआपले संरक्षण करण्यासाठी सज्ज झाले. त्या वेळीं सुरतेस काशगरचा राजा पळून आला होता. तो फार श्रीमान होता झणून शिवाजीनें त्याच्यावर हज्या करून त्याला पळवून लावून त्याची सर्व मालमत्ता लुटली. शिवाजीनें इंग्रज वखारीवर तीन हल्ले करून त्यांना तह करण्यात भाग पाडिले. इंग्रजाचा वकील शिवाजीच्या भेटीला गेला तेव्हा त्याचा शिवाजीनें योग्य सत्कार केला व इंग्रजाशी सदैव मैत्री ठेवण्याची आपली इच्छा व्यक्त करून त्याची परत बोळवण केली. नंतर सर्व लूट जमा करून शिवाजी परत निघाला. सुरतेवर केलेल्या पहिल्या हल्ल्यानंतर शिवाजी धरमपुर संस्थानातून कोंकणांत परत गेला होता ह्या वेळीं सुरतेहून सरळ औरंगाबादेकडे जाण्याच्या हेतूनें तो साव्हेरच्या बाजूने जाण्यास निघाला. शिवाजीच्या ह्या लुटीची खबर मिळतांच मोगल बादशाहानें त्याच्या सैन्याला पिछाडीकडून

हैराण करण्यासाठी एक सैन्य पाठवून, दुसरें एक मोठें सैन्य नाशिकच्या घाटात त्याचा रस्ता रोकून ठेवण्यासाठी पाठविलें. हें जाणून शिवाजीने आपली लूट तिसऱ्याच रस्त्याने पाठवून दिली, आणि पिछाडीला फिरून मोगल सैन्याची दाणादाण करून, अतिशय त्वरेने नाशिकाच्या घाटाकडे मोर्चा फिरविला व तेथें असलेल्या मोगल सैन्यावर हल्ले करून त्याचा धुन्वा उडविला. अशा रीतीने विजय मिळवून आपल्या सैन्यासह शिवाजी सुखरूप रायगडावर पोचला.

सुरतेस मिळविलेल्या करोडों रुपयाच्या लुटीतून शिवाजीने तीस हजार नवीन फौज, व एक प्रबळ आरमाराचा काफिला व सैन्य तयार केलें, व सर्व गुजराथच्या दर्याकिनाऱ्यावरून चाल करून भडोचपर्यंत पाठविलें. भडोचचा सुरते सारखी स्थिति न व्हावी झणून गुजराथेंतल सर्व मोगल सैन्य भडोचच्या रक्षणासाठी एकत्र करण्यांत आलें. शिवाजीला हेंच पाहिजे होतें. त्यानें लगेच खानदेशात लश्कर घेऊन जाऊन औंध, पट्टा, त्रिंबक व साल्हेर हे किल्ले काबीज करून सर्व खानदेश लुटून उध्वस्त केला इकडे दुसऱ्या बाजूनें मोरो पिंणळे यानें नाशिकाच्या घाटातून उतरून जव्हार संस्थानकाबीज करून कोलवणांतून पुष्कळ खंडणी उघरविली. नंतर शिवाजी (इ. स. १६७०) सद्दाद्रीच्या वाटेनें परत फिरला, व जाताना प्रत्येक गावच्या पाटलाकडून चौथ भरण्याची कबुलायत घेत गेला, व अशा रीतीनें मोगलाच्या मुलखांतून चौथ घेण्यास सुरुवात केली.

ह्या सर्व अनर्थाची खबर लागताच औरंगजेबानें जसवंतसिंगाला परत बोलावून त्याच्या जागी प्रख्यात लढवऱ्या महाबतखान ह्याला चाळीस हजार फौज देऊन खानदेशात पाठविलें. त्यानें औध व पट्टा हे किल्ले घेऊन इ. स. १६७२ च्या आरंभाला साल्हेरला वेढा दिला. शिवाजीनें मोरोपंत पिंगळे व प्रतापराव गुजर ह्यांना दोन बाजूंनी साल्हेरच्या लश्कराच्या मदतीस पाठविलें. त्याच्या फौजा एकत्र न होऊं देण्यासाठीं महाबतखानानें इरुलास खान नामक सरदारास मोठें सैन्य देऊन पाठविलें. परंतु मराठा फौजेपुढें मोगल सैन्याचा टिकाव लागला नाहीं, व त्याचा पूर्ण पराभव होऊन त्याची दाणादाण झाली. ह्यांत साहा हजार घोडे, सव्वाशें हत्ती, मुबलक जवाहीर व रोकड शिवाजीच्या हातीं लागलें. महाबतखानासारख्या कसलेल्या बहादूर सेनानायकाच्या नेतृत्वाखालील प्रबळ मोगल सैन्याशीं खुल्या मैदानांत लढून त्याचीं दाणादाण व नाश करून शिवाजीला जो हा जय मिळाला, त्यामुळें शिवाजीच्या प्राबल्याचीच नव्हे परंतु खुल्या मैदानात लढण्याच्या मराठ्यांच्या कौशल्याची व सामर्थ्याची सर्वत्र कीर्ति पसरून वाहवा झाली, व देशातील सर्व भागातून हजारों शिपाई शिवाजीच्या पदरी राहण्यासाठीं येऊं लागले.

ह्यानंतर इ. स. १६७२ त शिवाजीनें कोळवणातील कोळी संस्थानिकाकडून जरूर पडेल तेव्हा आपणास सैन्याची मदत देण्याचें कबूल करवून घेऊन त्यांना करारनामे करण्यास भाग पाडिल. नंतर पोर्तुगीजांच्या दमण व साष्टी ह्या ठाण्यांवर त्यानें हल्ले केले.

त्यांत त्याला फारसे बंध मिळाले नाही. ह्या हक्यांमुळे नुकतेंच मुंबईबेट संपादन करून तेथे आपले ठाणे व बखारी करीत असलेल्या इंग्रजास भीति वाटून त्यांनी शिवाजीशी तहाचे बोलणे लाविले. परंतु त्याचा निकाल न लागून ती गोष्ट बरेच दिवस तहकूब राहिली.

इकडे साह्येरच्या पराभवाने व अरिष्टाने औरंगजेब रागावला व त्याने महाबतखान व मुभाजीम ह्यांस परत बोलावून गुजरातच्या खानजहान बहादुरास दक्षिणचा सुभा नेमिले. त्याने मराठ्यांशी लढण्याचे बंद करून खानदेशाची नाकेबंदी करण्यास सुरवात केली. इकडे शिवाजीने अहमदनगर व औरंगाबाद ह्यांच्यामधील सर्व मुलूख लुटून उध्वस्त केला. नंतर गोलकोंड्याचा सुलतान कारोमाडल किनाऱ्यावरील फ्रेंच्याशी लढण्यात गुंतलेला असता शिवाजीने मोठ्या सैन्यानिशी त्याच्या राजधानी हैदराबादेवर चाल केली व शहराला वेढा घातला. सुलतानाला शरण जाणे भाग पडून त्याने मोठी खंडणी शिवाजीला देऊन अरिष्ट टाळिले. शिवाजी विजयी होऊन पुन्हा रायगडावर परत आला.

शिवाजी इकडे गुंतला असता जंजिन्याकडे त्याच्या सैन्यावर मोठे अरिष्ट आले. जंजिन्याच्या शिद्धीने ह्या संधीचा फायदा घेऊन मोगल नौकासैन्याच्या मदतीने दंडा राजपुरीच्या शिवाजीच्या बंदरावर अकस्मात छापा घालून शिवाजीच्या पुष्कळ जहांजाचा नाश करून दोनशे मराठे कैद केले. नंतर त्याने दंडा राजपुरीच्या किऱ्यावर जमिनीकडून व समुद्राकडून हल्ला केला. किल्ला पडला. शिद्धीने मराठा लश्कराचीच नव्हे परंतु सर्व हिंदूंची निर्दयपणाने

कत्तल करून त्यांच्या बायकापोरांस मुसलमान करून गुलाम करून नेले.

ह्याच सुमारास म्हणजे इ. स. १६७२ च्या अखेरीस विजा-
पुरचा अल्ली अदिलशाह मरण पावला. त्याच्याशी केलेल्या कराराचे
आता बंधन राहिले नाही असे मानून शिवाजीने पन्हाळा पुन्हा हस्तगत
केला, व धारवाडातील प्रसिद्ध हुबळी शहरावर हल्ला करून ते लुटले.
ह्या व्यापारी शहरातून त्याला अपार द्रव्य मिळाले. त्यात इंग्रज वखा-
रही लुटली गेली. इंग्रजांनी शिवाजीकडे फिर्याद केली. पुष्कळ
वाटाघाट होऊन शिवाजीने तो लढा मिटविला. परंतु ह्याच संधीस
विजापुरच्या कारवारच्या सुभ्याने बंड केले, आणि फ्रेंच व इंग्रज
ह्यांच्या वखारी लुटल्या. शिवाजीने विजापुर दरबारच्या कमकुवत-
पणाचा लाभ घेण्यासाठी तयारी केली. मोगलांकडून त्रास होऊ नये
म्हणून त्याने मोगल सुभ्यास लाच देऊन तटस्थ केले, आणि विजा-
पुरच्या मुलखावर जमिनीवरून व समुद्रमार्गाने स्वारी केली. कारवा-
रच्या बंड उभारलेल्या सुभ्याला हुसकून लावून शिवाजीने अंकोला
व कारवार ही लुटली, आणि बेदनूरच्या राजाला आपणास खंडणी
देण्यास भाग पाडिले. ह्याबरोबरच शिवाजीने दुसरीकडून जावळीच्या
मार्गाने सैन्य पाठवून परळीचा किल्ला सर केश व नंतर सातारा,
चंदन, बंदन, पाडवगड, नंदगिरी, तठवाडा वगैरे किल्ले काबीज केले.
पुढे शिवाजीने स्वतः सावंताच्या फोंडा किल्ल्याला वेढा दिला. इकडे
शिवाजी गुंतलेला पाहून मोगलांच्या आरमाराने पेणच्या खाडीतून
प्रवेश करून जमिनीवर उतरून आजूबाजूचा सर्व मुलूस उध्वस्त केला.

ही बातमी लागताच शिवाजीने सैन्य पाठवून मोगलांच्या एका अघाडीच्या तुकडीची कत्तल केली, आणि नंतर मुख्य सैन्याचा समाचार घेऊन त्याला पळवून लाविले. नंतर पुन्हा त्याने फोंडा किल्ल्याकडे अधिक प्रयत्न सुरू केले. फोंडा किल्ल्यातील रश्कर बहादुरीने लढून पुष्कळ टिकाव धरून राहिले होते. त्याच्या मदतीला विजापुर दरबाराने अबदुल करीम नामक सरदारास चालून जाण्यास फरमाविले. शिवाजीने प्रतापराव गुजरला तावडतोब त्याच्यावर पाठविले. प्रतापरावाने त्याचा खरपूस समाचार घेऊन त्याला विजापुर शहरापर्यंत हटवीत नेले. मिरज व विजापुर ह्यांच्यामध्ये दोन्ही सैन्याची लढाई जुंपून प्रतापरावाने अबदुल करीमच्या सैन्यावर दोन्ही बाजूनी हल्ला करून त्याला इतके हैराण केले की त्याने घाबरून जाऊन तहाचे बोलणे लाविले, व मराठ्याशी कधीही लढणार नाही अशी कबुलात दिली. भोळ्या प्रतापरावाच्या लक्ष्यात करिमाचा डावपेंच न येऊन त्याने लढाई बंद केली, व त्यामुळे करिमाला सैन्यामह निसटून जाण्यास सापडले. एवढ्यावरच करीम थांबला नाही. त्याने विजापुराहून अधिक सैन्य घेऊन पुन्हां पन्हाळ्यावर चारु केली. हे कळताच शिवाजीने प्रतापरावाला दोष देऊन त्याची निर्भत्सना केली. प्रतापरावाला राग येऊन त्याने शिवाजीला न जुमानितां आपल्या सैन्यासह औरंगाबादेपर्यंत चाल करून सर्व मोगल मुलूख लुटून फस्त केला, व त्यामुळे मोगल सुभ्याशी केलेल्या सख्याचा भंग झाला. एकंदर स्थिति इतकी नाजूक झाली की, शिवाजीला फोंड्याचा

ढा उठविणें भाग पडलें. परत फिरतांना शिवाजीनें पोर्तुगीजांचा लूख लुटला. इकडे अबदुल करीम थेट पन्हाळ्यावर चाल करून गेला; इतक्यांत प्रतापराव गुजर परत फिरला. अबदुल करीमच्या फौजेचा नाश केल्याशिवाय आपणास तोंड दाखवूं नये असा शिवाजीनें प्रतापरावास नेरोप पाठविला. त्यानें त्याला अत्यंत ईर्ष्या उत्पन्न होऊन त्यानें अबदुल करीमच्या सैन्यावर चाल केली. पंगंतु त्यात त्याला यश न येऊन सैन्याची पुष्कळ खराबी झाली व प्रतापराव मारला गेला. सैन्याची राणादाण होऊन तें पन्हाळ्याकडे पळत सुटलें. इतक्यात हसाजी मोहिते आपल्या पाच हजार घोडेस्वारानिशीं चालून जाऊन त्यानें हरिमाचा खरपूस समाचार घेऊन त्याचा पराभव केला व त्याला थेट विजापुरापर्यंत हटवून पळवून लाविलें. ह्या विजयानें शिवाजीला जेतका आनंद झाला त्यापेक्षा प्रतापरावाच्या मरणानें अधिक दुःख झालें. शिवाजीनें प्रतापरावाच्या कन्येशीं आपला मुलगा राजाराम याचा विवाह केला. हसाजी मोहित्याला त्याच्या पराक्रमाबद्दल हुंबीरराव हा किताब देऊन त्याला सरनौबतच्या जागीं नेमिलें.

भाग ८ वा.

संतसमागम व उपदेशाची प्रेरणा.

आतां हें कथानक थोडा वेळ बाजूला ठेवून शिवाजीच्या चरित्राची ज्याचा संबंध आहे अशा एका महत्त्वाच्या विषयाकडे वळूं. तो विषय म्हटला ह्मणजे तुकाराम, व विशेषतः रामदास, आणि शिवाजी ह्यांचा परस्पर संबंध हा होय. शिवाजीच्या जीवनचरित्रात तुकाराम व मुख्यत्वे करून रामदास ह्यांच्या सहवासाला विशेष महत्त्व देण्यांत येतें. कित्येकांच्या मते तर रामदासांच्या उपदेशामुळे शिवाजीच्या मनांत स्वराज्यस्थापनेची प्रेरणा झाली व त्याला स्फूर्ति व उत्तेजन मिळून त्याच्या हातून हें कार्य सिद्धीस गेलें. तुकाराम व रामदास हे शिवाजीचे समकालीन होते ह्यात शंका नाही. परंतु त्याचा व शिवाजीचा केव्हा, कसा आणि कोणत्या विशिष्ट परिस्थितीत सहवास घडला हा प्रश्न मुद्याचा आहे. ह्या साधुद्वयाच्या चरित्राची सामान्य माहिती सर्व महाराष्ट्रीयीयास असल्यामुळे त्याच्या चरित्राचे येथे विवेचन न करता फक्त वरिल मुद्याचेच आम्हीं येथे विवेचन करितों.

मागें पहिल्या भागात विवेचन केलें आहे त्यावरून शिवाजीच्या काळापूर्वी कित्येक वर्षांपासून साधुसंतांच्या उपदेशानें धर्मजागृति होऊन स्वधर्माचा व स्वदेशाचा अभिमान बहुजनसमाजात

म्हणजे अर्थात् ज्यांना थोडे बहुत शिक्षणसंस्कार घडले होते अशा लोकामध्ये उत्पन्न झाला होता व त्यामुळे एक प्रकारची एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना उद्भवली होती, ह्यांत शंका नाही. परंतु त्या कल्पनेला हवे तसे जोर आलेले नव्हते, तसेच तिला धार्मिक गोष्टींच्या पलीकडे राजकीय दृष्ट्या प्रत्यक्ष कृतीत उतरविण्या इतके व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते, हे उघड आहे. तसे असते तर प्रत्यक्ष शाहाजी, चंद्रराव मोरे, बाजी धोरपडे ह्यांच्यासारखे अनेक प्रबळ मराठे सरदार व शूर योद्धे दुसऱ्याच्या गुलामगिरीत खिचपत पडून राहिले नसते, हे कोणाच्याही सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. अर्थात् स्वराज्याची व स्वातंत्र्याची कल्पना केवळ शिवाजीच्या मनातच उत्पन्न झाली. आता ती स्वयंभूच होती किंवा रामदासाच्या उपदेशामुळे झाली, अथवा निदान त्याच्या उपदेशाने तिला विशेष जोराचे स्वरूप आले, ह्या प्रश्नाचा निकाल लावावयाचा आहे.

प्रथम तुकाराम महाराजाचा व शिवाजीचा किती संबंध होता ते पाहूंक एकतर तो महासाधु केवळ विरागी व निवृत्तिवादी होता. त्याने पाहुरंगाच्या भक्तीशिवाय तसेच मुक्तीच्या मार्गाशिवाय राजकीय किंवा अन्य कोणत्याही विषयाकडे किंवा मार्गाकडे लक्ष देऊन त्याचे प्रतिपादन अथवा पुरस्कार केलेला दिसत नाही. जरी शिवाजीचा स्वधर्माकडे फार ओढा होता व कथाकीर्तनाचा त्याला नाद होता, तरी त्याची व तुकारामाची फारशी भेट झाल्याचे उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून दिसत नाही. आगखी, तुकाराम महाराज इ. स. १६९१ च्या सुमारास किंवा त्यापूर्वीच अर्थात् शिवाजी

ज्या वेळी तेव्हास चोवीस वर्षांचाही झाला नव्हता व त्याच्या प्रयत्नाला पुरते दृश्यस्वरूप आलेले नव्हते, आणि त्याला खायाला सुद्धा फुरसद नसेल, अशा अतिशय धामधुर्मात व चळवळीत तो गुंतला होता, त्या समर्थी तुकाराम महाराज वैकुठवासी झाले. ह्यावरून त्याचा तुकाराम महाराजांशी गाढ परिचय किंवा संबंध झाला असेल असे मानण्यास आधार नाही. आता तुकाराम महाराजांनी शिवाजीला लिहिलेले असे एक अभंगबद्ध पत्र प्रकाशित झालेले आढळते, ते पत्र रामदासांचा शिवाजीवर अनुग्रह झाल्यानंतर बऱ्याच काळाने लिहिलेले असल्याचे रामदासांचा शिष्य हनुमानस्वामी ह्याच्या बखरीवरून दिसते. परंतु एकतर हे पत्र हनुमानस्वामीच्या बखरीखेरीज तुकारामाच्या अन्य कोणत्याही विश्वासनीय अभंगसंग्रहात आढळत नाही. दुसरे असे की, ह्या अभंगात उल्लेख केलेल्या अष्टप्रधान मंडळाची रचना करण्या इतक्या स्थितीला शिवाजीचे स्वराज्य तुकारामाच्या वैकुठवासापूर्वी पोहोचलेले नव्हते. तिसरे असे की, ह्या अभंगाची भाषा तुकारामाच्या इतर अभंगाच्या भाषेहून पुष्कळ भिन्न, विशेष क्लिष्ट, आणि अधिक संस्कारयुक्त, आणि जवळ जवळ रामदासांच्या किंवा त्याच्या सांप्रदायिकांच्या शैलीची आहे. ह्या कारणावरून सदर अभंगबद्ध पत्र तुकाराम महाराजांचे नसावे व ते त्यांच्या नावावर दडपून दिले असावे, असे मानण्यास हरकत दिसत नाही. ह्या एकंदर गोष्टीवरून तुकाराम व शिवाजी ह्यांचा गाढ परिचय किंवा संबंध घडला असेल असे मानण्यास विश्वासनीय आधार नाही, हे उघड आहे.

आतां रामदास व शिवाजी ह्यांचा परस्पर संबंध केव्हा घडला व तो कशा स्वरूपाचा होता, म्हणजे रामदास हे शिवाजीचे राजकीय बाबतीत प्रेरणा करणारे गुरु होते किंवा नुसते परमार्थ आणि मोक्ष ह्या बाबती पुरतेच गुरु होते, ह्याचा विचार करूं. राजकारणाच्या कार्मीं रामदासांनी शिवाजीला स्फूर्ति दिली किंवा कसे ह्या गोष्टीचा खरेखोटेपणा किंवा महत्त्व त्या उभयताची पहिली भेट केव्हा झाली ह्या एकच मुद्यावर अवलंबून आहे. ह्या मुद्याचा (१) रामदासांच्या चरित्रातील ठळक गोष्टी, (२) शिवाजीच्या काळच्या बखरी, व (३) इतर कागदपत्रे, ह्या तीन दृष्टींनी विचार केला पाहिजे.

रामदासाचा जन्म इ. स १६०८ त झाला. ते बारा वर्षांचे झाले तेव्हा त्यांना संसाराविषयी अनुताप उत्पन्न होऊन त्यांनी संसारत्याग केला व घरातून निघून जाऊन नाशकाजवळ एका गुहेत बारा वर्षे राहून तपश्चर्या वगैरे करून आध्यात्मिक ज्ञान संपादन केले. हे झाल्यावर त्यांनी पुढील बारा वर्षे तीर्थयात्रेत घालविली. म्हणजे रामदास छत्तीस वर्षांचे होईपर्यंत म्हणजे इ. स १६४४ पर्यंत त्यांचा महाराष्ट्रातील समाजाशी बिलकूल संबंध घडला नाही किंवा त्यांनी उपदेशाचेही काम केले नाही, हे उघड होते. ह्यावरून ह्या मुदतीत म्हणजे शिवाजीच्या बाळपणात व पुढे युवावस्थेच्या व त्याच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्याच्या प्रारंभापर्यंत रामदास व शिवाजी ह्यांचा संबंध घडणे शक्यच नव्हते, हे स्पष्ट दिसते. शिवाजीने आपल्या कार्याची दिशा ह्यापूर्वीच नक्की करून त्याने प्रारंभही केला होता. ह्यावरून शिवाजीला स्वराज्यस्थापनेची स्फूर्ति होण्याला

रामदासाचा उपदेश कारण झाला, किंवा त्या बाबतीत रामदासच त्याचे गुरु व सल्लागार होते, ह्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. अर्थात् शिवाजीला जो स्फूर्ति किंवा प्रेरणा झाली ती स्वयंमूच होती व तिला खरोखर कोणाच्या उपदेशानें पुष्टि व उत्तेजन प्राप्त झालें असेल तर तें दादोजी व जिजाबाई ह्यांच्याच उपदेशानें, रामदासांच्या नव्हे, ह्यात शंका नाही. रामदासांचा हा छत्तीस वर्षांचा काल प्रथम बाब्यात, नंतर शिवाजीच्या कार्यक्षेत्राच्या मर्यादेहून पुष्कळच दूर अशा प्रदेशातील एका गुहेंत केवळ एकातवासात, आणि पुढें महाराष्ट्राबाहेर दूरवर तीर्थाटन करण्यात गेला असल्यामुळें मार्गें ज्या तुकारामाचें म्हणून मानलेल्या अभंग—पत्राचा उल्लेख केला आहे त्यात ध्वनित केलेलें विधान कितपत सत्य आहे, तें सागण्याची आवश्यकता नाही.

रामदासांचें चरित्र त्याचा सांप्रदायी शिष्य हनुमानस्वामी ह्याने लिहिलें आहे. ह्या हनुमानस्वामीच्या बखरीतील विधानें व वर्णनें अनेक स्थळीं एकमेकाशीं इतकीं विसंगत आहेत कीं ऐतिहासिक दृष्ट्या तीं ग्राह्य करण्यासारखीं नाहींत. शिवाय शिवाजीच्या त्या वेळीं लिहिलेल्या ज्या विश्वसनीय बखरी आज प्रसिद्ध आहेत त्यांत हनुमानस्वामीच्या वृत्ताताला पुष्टि मिळण्यासारखी हकीकत फारशी कोठेही नाही. ह्यावरून व हनुमानस्वामीचा प्रमुख हेतु रामदास हे एक अवतारी पुरुष होते हें दाखविण्याचा असून, त्याच्या पुष्ट्यर्थ अनेक दैवी सामर्थ्यांचे प्रकार वणून रामदास स्वेच्छेनें वाटेल तें करूं शकत असत हें प्रतिपादन

करण्याचा असल्यामुळे ऐतिहासिक, पुरावा म्हणून त्या बखरीचा फारसा उपयोग नाही.

आतां हनुमानस्वामीने लिहिलेल्या बखरीतील शिवाजी विषयीच्या ठळक मुद्यांचा विचार करूं. त्यानें शिवाजीच्या प्रथम भेटीचे वर्णन करताना रामदास व शिवाजी ह्यांच्यामध्ये झालेला जो पत्रव्यवहार दिला आहे त्याप्रमाणे ही भेट इ. स. १६४९ त झाली असली पाहिजे. परंतु त्या पत्रव्यवहारावरून शिवाजीनें प्रतापगड, कोंकणप्रांत, सातारा वगैरे मुलूख इ. स. १६४९ पूर्वीच जिंकला होता असें होतें. परंतु वास्तविक पाहता प्रतापगडाच्या तटबंदीचे काम इ. स. १६५५ त मोठ्याच पाडाव केल्यानंतर झाले असून कोंकण वगैरे मुलूख तर इ. स. १६६२ नंतर शिवाजीनें जिंकला होता. ह्यावरून वरील हनुमानस्वामीने दिलेली भेटीची तारीख व वर्णन विश्वसनीय मानणें शक्य नाही. ह्याच वर्णनात आणखी असेंही विधान आहे कीं, रामदासांनीं दासबोधाच्या तेराव्या दशकातील लघुबोध म्हणून जो समास आहे त्यांतील उपदेश शिवाजीला ह्या भेटीच्या वेळीं केला. परंतु खुद्द दासबोधांतील उल्लेखावरून इ. स. १६५९ पर्यंत (शके १५८१) दासबोधाच्या रचनेची मजल सहाव्या दशका पलीकडे गेलेली नव्हती. ह्यावरून शिवाजी-रामदासांच्या भेटीचा हनुमानस्वामीने दिलेला काळ चुकीचा आहे, असें उघड दिसतें. आतां घटकाभर ही प्रथम भेट इ. स. १६४९ त झाली असें मानिलें तर, ज्या शिवाजीनें रामदासाचा अनुग्रह ह्या वेळीं घेतला होता त्या आपल्या गुरूच्या मठाला त्याच्याकडून इ. स.

१६७४ पर्यंत म्हणजे सुमारे २५ वर्षेपर्यंत मोठी रोकड नेमणूक किंवा इमामी गाव न मिळावे हे संभवनीय दिसत नाही.

अलीकडे रा. रा. चांदोरकर ह्यांस रामदासांच्या हयातीपासून त्यांच्या मठाची व्यवस्था पाहण्याचे काम करणारा दिवाकर गोसावी ह्यांची व त्याला भास्कर गोसाव्याने लिहिलेली अशी पत्रे उपलब्ध झाली असून ती प्रसिद्ध झाली आहेत. त्या पत्रावरून रामदास इ. स. १६९४ पासून १६६४ पर्यंत एकातवासात राहून ग्रंथरचनेत गुंतले होते असे ठरते. त्यावरून दासबोधाच्या रचनेच्या काळाचा उलगडा पडतो एवढेच नव्हे, परंतु इ. स. १६५८ सालच्या भास्कर गोसाव्याच्या पत्रात, भिक्षा मागत फिरत असता आपली व शिवाजीची भेट होऊन आपणाकडून त्याला रामदासाची हकीकत समजण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे, त्यावरून ह्या सालापूर्वी म्हणजे इ. स. १६५८ पूर्वी शिवाजीला रामदासाची माहितीही नव्हती, हेही सिद्ध होते. आणि ह्या प्रत्यक्ष पुराव्यावरून हनुमान स्वामीने दिलेला भेटीचा इ. स. १६४९ हा काळ अगदी निराधार ठरतो.

आता शिवाजीच्या वेळच्या बखरीतील हकीकतीचा विचार करूं. सभासदाची, चित्रगुप्ताची, शिवदिग्विजय नामक, व चिटणीसाची अशा शिवाजी संबंधी चार मुख्य बखरी प्रसिद्ध आहेत. त्यात पहिली सर्वांत जुनी व शिवाजीच्या मृत्युनंतर थोड्याच वर्षांनी लिहिलेली आणि सर्वांत अधिक विश्वसनीय आहे. सभासद हा शिवाजीच्या दरबारी होता. तथापि ह्या सभासदाच्या बखरीत रामदासांच्या भेटीचाच काय परंतु खुद्द रामदासांचाही उल्लेख नाही, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. सभासदानंत-

रच्या चित्रगुप्ताच्या बखरींत शिवाजी-रामदासांच्या निकट संबंधाचा उल्लेख नसून, फक्त रामदासांनी राज्याभिषेकानंतर शिवाजीला राजनीति उपदेशिल्याचा उल्लेख आहे. द्यापेक्षा तीत अधिक महत्वाचें काहींएक नाही. शिवदिग्विजयात शिवाजीला प्रौढपणी आध्यात्म-ज्ञानाचा उपदेश रामदासांनी केला, अशी हकीकत असून भेटीसंबंधीचें वर्णन पुढें दिलें आहे तें शब्दशः हनुमानस्वामीच्या वर्णनासारखेंच जवळ जवळ आहे. हें वर्णन हनुमानस्वामीच्या वर्णनावरून घेतलें असावें, असें दिसतें. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें मूळ हनुमानस्वामीचें वर्णनच निराधार आहे, तर ह्या वर्णनांनो भेटीच्या मुद्याला पुष्टि मिळणें शक्य नाही आता राहिली चिटणीसाची बखर. हीत रामदास व शिवाजी ह्यांच्या संबंधाचें अनेक ठिकाणीं वर्णन आहे. परंतु चिटणीस व हनुमानस्वामी हे समकालीन होते व हनुमानस्वामीनें रामदासांच्या बखरीच्या बाबतीत चिटणीसाची मदत घेतल्याचें नुकतेंच सिद्ध झालें आहे. ऐतिहासिक स्वरूपाच्या गोष्टीं शिवाय हनुमानस्वामीनें लिहिलेल्या दैवी चमत्कारप्रचुर कथाना चिटणिसानें आपल्या बखरींत थारा दिलेला दिसत नाही. तथापि शिवाजी-रामदासांच्या संबंधाविषयी ज्या गोष्टींचें वर्णन केलें आहे त्या बहुतेक हनुमानस्वामीच्या वृत्ताता इतक्याच विसंगत आहेत, आणि चिटणीस व हनुमानस्वामी ह्यांचा निकट संबंध ध्यानात आणिला झणजे त्या तशा असणें स्वाभाविक आहे. सारांश शिवाजीला रामदासापासून राजकीय बाबतीत उपदेश मिळून प्रेरणा झाली ह्या झणण्याला ऐतिहासिक आधार नाही, हें उघड आहे.

आतां, जरी रामदासांकडून शिवाजीला स्फूर्ति किंवा प्रेरणा झाली नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे, तथापि त्या उभयतांचा निकट संबंध घडून आला होता, हेही तितकेंच निर्विवाद आहे. आतां तो संबंध केव्हां व कसा घडून आला तें आपण पाहूं. ह्या गोष्टीचा यथार्थ विचार करण्याला वर निर्दिष्ट केलेली रा. रा. चांदोरकरांस उपलब्ध झालेली पत्रे हें एक उत्तम विश्वसनीय साधन आहे. वर दाखविलेंच आहे कीं शिवाजीला रामदासांविषयी प्रथम माहिती इ. स. १६९८ त भास्कर गोसावी ह्या रामदासाच्या शिष्याकडून मिळाली, आणि त्यावरून शिवाजीच्या मनात रामदासां-विषयी पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन त्यानें मठाच्या खर्चासाठीं वार्षिक दोनशें होनांची नेमणूक करून दिली. आणि हा प्रसंग सुद्धा केवळ यद्दच्छेनें घडला. कारण जरी रामदासांनीं चाफळ येथे राम व मारुति यांचें मंदिर बांधून आपला रामदासी पंथ स्थापण्याची सुरुवात इ. स. १६४८ त केली होती, तरी पंथाचा विस्तार, काहीं तात्कालिक झाला नव्हता, व होणेंही शक्य नव्हतें. पंथाचा विस्तार करून त्याला कायमचें स्वरूप देण्यासाठीं ते प्रयत्न करूं लागले व त्यासाठींच आपल्या पंथाची तत्वे प्रतिपादन करण्यासाठीं त्यांनीं ग्रंथरचना करण्याचें योजून त्या कामांत ते इ. स. १६९४ पासून १६६४ पर्यंत गुंतले होते, आणि ह्या दरम्यान मठांची व्यवस्था चालविण्यासाठीं त्यांचे शिष्य भिक्षेसाठीं फिरत असत, आणि अशा रीतीनें फिरत असता-नाच भास्कर गोसावी ह्या शिष्याकडून त्याच्याविषयी इ. स. १६५८ त शिवाजीला माहिती झाली, इत्यादि हकीकत दिवाकर गोसावी व

भास्कर गोसावी ह्यांच्या पत्रात आहे. ह्याच दोन शिष्यांच्या दुसऱ्या पत्रांवरून इ. स. १६६४ साली रामदासांनी ग्रंथ पुरा केला, व एकांतवास सोडून चाफळ येथे ते परत आले, असें समजते. ह्या अवधीत त्यांना शिवाजीने दिलेल्या वार्षिक नेमणुकीची माहिती मिळून शिवाजीने आरंभिलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्याची व त्यामुळे महाराष्ट्रात राजकीय दृष्ट्या झालेल्या स्थित्यंतराची खबर लागली असावी, असें वाटते. आणि ह्यामुळेच दासबोधाच्या शेवटच्या भागातील उपदेशाला राजकारणी स्वरूप आले असावे, हे अगदीं सयुक्तिक दिसते.

इ. स. १६६४ हे साल व त्यापूर्वी एक दोन वर्षे व त्यानंतरचा काळ शिवाजीच्या कारकीर्दीत किती संकटमय व नाजूक स्थितीचा होता, हे मागील भागांतील वृत्तांतावरून दिसून येईल. ह्या काळात तो प्रारंभी मोगलाशी लढण्यात गुंतला होता. त्यात फारसे यश न आल्याने त्याच्याशी तह करून व नंतर औरंगजेबास भेटण्यास गेला असता अटकेत पडून, तीतून आपली मुक्तता करून घेऊन परत आल्यावर मोगलाच्या कबजात गेलेला आपला मुलूस परत जिंकून घेण्याच्या खटपटीत तो इ. स. १६७२ पर्यंत पडला होता. त्यामुळे जरी त्याला रामदासाविषयी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली होती तरी सुद्धा रामदासांची भेट घेण्याला संधी मिळण्यासारखी स्थिति नव्हती, हे उघड आहे. पुढे इ. स. १६७२ त शिवाजीने सातारा व कऱ्हाड ह्या बाजूला स्वाय्या करून तो मुलूस जिंकला तेव्हा तो अर्थात् रामदासांच्या निवसस्थानाच्या संनिध

येऊन ठेपल्यामुळे भेट घेण्याला ओघानेंच अनुकूल संधी आली; व त्यामुळे बखरीत प्रसिद्ध असलेले पत्र रामदासांनी पाठवून त्याला आमंत्रण केले असावे व त्याप्रमाणें त्या संधीचा लाभ घेऊन त्यानें रामदासांची भेट घेतली असावी, ही कारणपरंपरा अधिक सयुक्तिक वाटते; तसेंच रामदासाच्या पत्रातील मजकूरही शिवाजीच्या इ. स. १६४९ च्या पूर्वीच्या वेळच्या स्थितीपेक्षा ह्याच वेळच्या स्थितीला पूर्ण अनुरूप व जुळण्यासारखा आहे. ही भेट इ. स. १६७२ त झाली व हीच शिवाजी-रामदासाची पहिली भेट होय, ही गोष्ट केशव गोसाव्याने दिवाकर गोसावी ह्यास जें पत्र इ. स. १६७२ त लिहिलें त्यांत शिवाजीच्या भेटीसाठीं केलेली तयारी, भेट झाली त्याच दिवशीं रामदासांनीं शिवाजीवर अनुग्रह केला वगैरे वर्णनावरून निर्विवाद सिद्ध होते. त्यानंतर पूर्वी दिलेली वार्षिक दोनशें होनाची नेमणूक पुरत नसल्याचें नजरेस आल्यावरून शिवाजीनें इ. स. १६७४ त चाफळ मठाचा कच्चा खर्च देण्याचें आज्ञापत्र काढिलें, व पुढें दोन वर्षांनीं गाव इनाम देऊन रामदासांस परळीच्या किऱ्यावर राहण्यास शिवाजीनें बोलवून घेतले. ह्याप्रमाणें इ. स. १६७२ पासून शिवाजी व रामदास ह्यांचा निकट संबंध व सहवास घडला असें ठरते.

ह्या एकंदर उपलब्ध असलेल्या विश्वसनीय कागदपत्रांवरून शिवाजीशीं रामदासांचा राजकीय दृष्ट्या संबंध इ. स. १६७२ पूर्वीं आला असेल असें मुळींच संभवत नाहीं, आणि ज्या अर्थी तसा संबंधच घडला नव्हता त्या अर्थी स्वराज्य स्थापनेच्या कामीं

शिवाजीला कोणत्याही प्रकारची प्रेरणा किंवा स्फूर्ति रामदासाकडून मिळणे अशक्यच होतं, हें उघड आहे. वस्तुस्थिति अशी असताना शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेला रामदासच कारण झाले, ते नसते तर त्याच्या हातून हें महत्कार्य घडलेंच नसतं, असें मानणे हा केवळ दुराग्रहीपणा होय. अशाच रामदासाच्या महत्वात काहीं-एक भर तर पडतच नाही, परंतु उलट ज्यानें स्वरोस्वर अत्यंत नाजूक व बिकट परिस्थितीत अनेक भयंकर संकटाना व विघ्नाना न जुमानता केवळ स्वयंभू स्फूर्तीने आपल्या अलौकिक बुद्धिवा-तुर्यानें अचाट पराक्रम करून स्वराज्यस्थापनेचें कार्य आरंभून यशस्वी केलें, त्या महान् विभूतीला विनाकरण गौणत्व व कमपिणा आणण्याचा प्रयत्न जाणून बुजून करण्यासारखें होतं. वास्तविक पाहता रामदास व शिवाजी हे दोघेही आपआपल्या कार्यक्षेत्रात अलौकिक पराक्रमी विभूति होऊन गेल्या व दोघानाही जेव्हा भेट झाली तेव्हापासून एकमेकाविषयी अत्यंत प्रेम व आदरभाव उत्पन्न झाला होता, हें निर्विवाद आहे. त्यापेक्षा झाच्या परस्पर संबंधापासून दुसरा काही परिणाम झाला नव्हता व होण्याचा संभवही नव्हता, असें मानण्यास काहीं-एक हरकत नाही. रामदासांविषयी शिवाजीला सहज माहिती होऊन त्याची प्रत्यक्ष भेट इ. स. १६७२ त झाली आणि तेव्हापासून त्याचा निकट संबंध घेऊन, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तसेंच रामदास हे शिवाजीचे धार्मिक बाबतीत गुरु होते, म्हणजे भोक्षगुरु होते, आणि धार्मिक बाबतीपलीकडे त्याच्या पासून शिवाजीला अन्य कोणत्याही प्रकारची प्रेरणा झाली नव्हती.

शिवाय जो केवळ निवृत्तिमार्गी व ज्याचा ओढा संपूर्णपणे परमार्थाकडे होता अशा विरक्त महासाधूकडून स्वभावतःच कुटिल अशा राजकारणाचें कार्य झालें, असें मानणेंच विसंगत व असंभवनीय आहे. खरी गोष्ट अशी असताना केवळ अंधश्रद्धेनें नसत्या करपना काढून, निराधार कागदपत्रावर भरसा ठेऊन, शद्धाची व अर्थाची ओढाताण करून बादरायण संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न करणें केवळ दुराग्रहीपणाचें लक्षण आहे. रामदासांनी घर्माच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली ह्यात जराही शंका नाही. परंतु त्याच्याकडून राजकीय दृष्ट्या कांहीं कामगिरी झाली असली तर उलट ती शिवाजीच्याच सहवासानें आणि त्याच्या परिणामी शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या अगदीं अखेरीस व त्याच्या मृत्युनंतर झाली असेल, हें अधिक संभवनीय आहे.

भाग ९ वा.

राज्याभिषेक.

आता आपण आपल्या मुख्य विषयाकडे वळू. पूर्वी वर्णिल्या-
 प्रमाणे शिवाजीने कल्याणपासून सावंतवाडीपर्यंतची सर्व कोंकणपट्टी,
 मावळ व देश इत्यादि सर्व महाराष्ट्राचा भाग जिंकून आपले स्वतंत्र
 राज्य स्थापिले, मोगलांपासून त्याच्या मुलखात चौथ उबरविण्याचा
 हक्क मिळविला, विजापुरावर व मोगलावर सरशी करून त्यांना
 आपली स्वतंत्र सत्ता कबूल करण्यास भाग पाडिले, आणि सर्व महा-
 राष्ट्रात आपले वर्चस्व स्थापित केले, तथापि त्याला प्रत्यक्ष सिंहासना-
 रूढ होऊन राज्याभिषेक करून घेवविल्याशिवाय, अर्थात् राजचिन्हां-
 कित झाल्याशिवाय खरे भूपतित्व येणे शक्य नाही, असे कित्येक
 दिवसांपासून शिवाजीला भासत होते. आणि प्रत्यक्ष राज्याभिषेक
 झाल्याशिवाय सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या त्याला राजत्वाचे खरे महत्व
 प्राप्त होणे शक्य नव्हते. आपली स्वतंत्र राजसत्ता निर्दिवाद स्थापित
 झाली आहे अशी स्थिति शिवाजीला ह्या वेळी म्हणजे इ. स.
 १६७४ च्या सुमारास प्राप्त झाली होती, आणि म्हणूनच त्याने
 राज्याभिषेक करून घेण्यास हा समय योग्य आहे असे जाणून राज्या-
 भिषेक करून घेण्याचा निश्चय केला; आणि आपल्या विश्वासु
 सल्लामसलतगारांचा आणि जिजाबाईचा अनुकूल अभिप्राय मिळ-

तांच, तसेंच आपल्या कुलस्वामिनी भवानीचाही तसा अनुकूल दृष्टांत होतांच शिवाजीनें राज्याभिषेकाची तयारी चालविली ह्या काभीं त्यानें रामदासाचाही अभिप्राय घेतला होता, असें म्हणतात. ह्या वेळीं रामदासांशीं त्याचा गाढ परिचय झाला होता ही गोष्ट लक्षात घेतली असता त्यानें त्यांचा अभिप्राय घेतला असेल ह्यात शंका नाही.

हा राज्याभिषेक वैदिकधर्माला अनुसरून यथाविधि व सशास्त्र करण्याचें व त्यासाठीं काशीहून उत्तम विद्वान ब्राम्हण आणवून त्याच्या हातून हा विधि करवून घ्यावा असें ठरलें. त्या वेळीं काशीचा गागाभट्ट नामक प्रसिद्ध विद्वान् ब्राह्मण यात्रेसाठीं पैठणास आला होता. अनायासें ही संधी मिळाली हें जाणून शिवाजीनें त्याला हा विधि करण्यासाठीं आमंत्रण केलें. त्यानें शिवाजीच्या क्षत्रियत्वाविषयीं शंका काढिली, तिचें शिवाजीनें आपली उदेपुरचा महाराणा उदेसिंगापासूनची वंशावळी शिद्ध करून त्याच्या शंकेचें निरसन केल्यावर त्यानें वैदिक धर्मानुसार विधि करण्याचें कबूल केलें. राज्याभिषेकासाठीं ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १५९१, इ. स. ६ जून १६-४ हा दिवस नक्की ठरवून पुढील तयारीला सुरवात झाली.

शिवाजीनें मोठ्या लवाजम्यानिशीं भालचंद्रभट्ट पुरोहित व सोमनाथभट्ट अत्रे ह्या दोघा विद्वान् ब्राह्मणास गागाभट्टाला रायगडावर आणण्यासाठीं पाठविलें, आणि रायगडावर विधाच्या महत्वाला अनुरूप अशा इमारती व मंडप बांधविण्याचें काम झपाट्यां नें चालवून सर्व सिद्धता केली. तसेंच मुख्य दिवाणखान्यांत सर्व

राजचिन्हंकित असें एक सिंहासनही करविलें. शिवाजी आपल्या मंत्रि-मंडळासह सातान्यास गगाभट्टांस सामोरा गेला व त्याला मोठ्या इतमामानें रायगडावर घेऊन आला.

ह्या विधीच्या प्राथमिक संस्कारास ता. २१ मे १६७४ रोजी सुरवात झाली. शिवाजीनें त्या दिवशीं इष्ट देवताची यथाविधी पूजाप्रार्थना केली. नंतर तीन दिवसांनीं त्याचें यथाविधि उपनयन करण्यांत आलें. पुढें ता. ३१ मे रोजीं गणपतिपूजन होऊन होमहवनास सुरवात झाली. हे सर्व प्राथमिक विधि ता. ९ जून रोजीं समाप्त झाले. दरम्यान शिवाजीनें आपल्या कुलस्वामिनी भवानीचें प्रतापगडावर जाऊन दर्शन घेतलें व तेथें सदैव लावण्यासाठीं एक सोन्याची समई देऊन दुसऱ्या अनेक देणग्या दिल्या.

राजमहालाच्या एका प्रमुख आगणांत मोठा मंडप उभारून त्यामध्ये वेदीवर पूर्वविधीसाठीं तात्पुरतें सिंहासन केलें होतें. अशी सिद्धता होऊन सर्व प्राथमिक संस्कार यथासाग समाप्त झाले, आणि पूर्वी निश्चित केलेला राज्याभिषेकाचा ड्येष्ट शु० १३ हा मंगल दिवस उजाडला. ठरलेल्या मुहुर्तावर शिवाजीराजे शुभ्र वस्त्रें परिधान करून आपल्या पुढें सर्व मंत्रिमंडल व मागून आपली आई जिजाबाई आणि आपल्या राण्या आणि उमराव व अधिकाऱ्यांच्या स्त्रिया इत्यादि परिवारासह निघून मंडपांत दाखल झाले. मंडपातील सिंहासनावर शिवाजीराजे राणी सोयराबाईसह अधिरूढ झाल्यावर सिंहासनाच्या पूर्वेस आपल्या हातांत तुपानें भरलेलें सुवर्णपात्र घेऊन पेश्वा मोरोपंत पिंगळे, दक्षिणेस दुधानें मगळे

रजतपात्र घेऊन हंबीरराव मोहिते, पश्चिमेस दखानें भरलेलें ताम्रपात्र घेऊन रामचंद्र निळकंठ, आणि उत्तरेस एका हातांत मघानें भरलेलें सुवर्णपात्र व दुसऱ्या हातांत गंगाजळाचें मृत्तिकापात्र घेऊन रघुनाथपंत, ह्याप्रमाणें हे चारी मंत्रि उभे राहिले. अग्नेय आणि नैर्ऋत्य दिशेस आण्णाजी दत्तो व जनार्दन पंडित अनुक्रमें छत्र व अबदागीर, आणि ईशान्य व वायव्य दिशेस दत्ताजी पंडित व बाळाजी पंडित चामरें ढाळीत उभे राहिले. पाठीमागें युवराज संभाजी बसले. ह्याप्रमाणें सिद्धता झाल्यावर वैदिक मंत्राच्या घोषांत सर्व दिशास उभे राहिलेल्या सर्व मंत्रिमंडळानें पंचामृताभिषेक केला. नंतर सुवासिनीकडून औक्षवण झाल्यावर शिवाजी राजांनीं आपलें प्रथम ताम्रपात्रातीक घृतांत आणि नंतर आरशात मुखावलोकन केलें. एवढें झाल्यावर विष्णूच्या सुवर्णप्रतिमेची महाराजांनीं पूजा करून आपल्या उजव्या हातास बाधून, ब्राह्मणास दक्षिणाप्रदान देऊन आपल्या ढाळ तरवार व घनुष्यबाण वगैरे आयुधांची पूजा केली. ह्यानंतर शिवाजी राजांना त्याच्या सहधर्मचारिणी राणी सोयराबाईसह सोळा ब्राह्मण सुवासिनी व सोळा कुमारिकाकडून अभ्यंगस्नान व औक्षवण झालें.

अभ्यंगविधीनंतर शिवाजी राजांनीं बहुमोल पोषाख व अलंकार परिधान केल्यावर गागाभट्टानें त्यांना राणीसह आपल्या उजव्या हातानें धरून मुख्य दिवाणखान्यात घेऊन जाऊन सिंहासनाजवळ नेलें. ह्या सिंहासनावर व्याघ्रचर्म आथरून त्याच्यावर रेशमी गादी व शुभ्र चादर आथरिली होती शिवाजी राजे आपल्या पत्नीसह सिंहासनाला नमस्कार करून वैदिक मंत्र-

घोषात त्यावर अधिरूढ झाले. ह्याप्रमाणे सिंहासनारूढ होतांच शिवाजी महाराजांवर सुवर्णपुष्पे, मोत्ये व रत्ने उघळण्यात येऊन कल्याणपासून सावंतवाडीपर्यंत प्रत्येक किल्यातून एकामागून एक तोफांची सरबची सुरू झाली व ह्या तोफांच्या अवाजांनी शिवाजी राजे सिंहासनारूढ झाल्याची बातमी सर्व महाराष्ट्रभर जाहीर केली. ह्याप्रमाणे सिंहासनारूढ झालेल्या शिवाजी महाराजास त्यांच्या मंत्र्यांनी, सरदारानी व अमलदारांनी मुजरे केले व नंतर महाराजांनी त्यांना यथायोग्य पदव्या, देणग्या, व पोषाख दिले. गागा-भटजींस मोठी दक्षणा व बहुमोल देणग्या दिल्या. तसेंच इतर ब्राह्मणास दक्षणा व दाने दिली. पुष्कळ दिवसपर्यंत ब्राह्मणभोजने व मेजवान्या झाल्या. ह्याप्रमाणे सशास्त्र वैदिक विधीने सिंहासनारूढ होऊन मराठासाम्राज्याचे स्वामी झाल्याची शिवाजी महाराजांची द्वाही फिरल्यावर महाराजांनी स्वतःची सुवर्णतुळा करवून ते सुवर्ण ह्या समारंभासाठी आमंत्रित व इतर जमलेल्या ब्राह्मणास दान दिले. नंतर महाराजांनी आपल्या अष्टप्रधानात पदव्या दिल्या, व शेवटी महाराजांची हत्तीवरून सर्व सैन्य व लवाजम्यासह स्वारी निघून हा मराठासाम्राज्याच्या पायाचा अत्यंत मंगल व संस्मरणीय विधि समाप्त झाला.

ह्या समारंभासाठी परराज्याचे प्रातेनिधि, परदेशीय श्रीमान् व्यापारी, राज्यातील प्रमुख सरदार, अमीर उमराव व पन्नास हजार ब्राह्मण स्त्रीपुरुष आले होते. ह्या सर्वांचो त्याच्या योग्यतेप्रमाणे महाराजांनी योग्य बरदास्त करण्याची व्यवस्था फार दूरद-

शीपिणानें व काळजीनें केली होती. ह्या समारंभासाठीं इंग्रजांचा वकील आक्सडेन आला होता त्याला महाराजांनीं दुसऱ्या दिवशीं भेट देऊन त्याचें स्वागत केलें. आक्सडेननें महाराजांस एक हिऱ्याची आगठी नजर केली ती स्वीकारून महाराजांनीं त्याला पोषाख दिला. नंतर करारनामा मंजूर करून इंग्रजांना शेकडा अर्दीच टक्के जकात घेऊन राज्यात व्यापार करण्याची, राजापूर, दामोळ, चौल व कल्याण येथें वखारी बांधण्याची, व आपल्या हद्दीतील किनाऱ्यावर जी जहाजे फुटून लागतील ती त्यांस परत देण्याची परवानगी दिली. ह्याप्रमाणें हा अत्यंत मंगल समारंभ निर्दिष्टपणें पार पडला. ह्या समारंभास एक करोड बेचाळीस लक्ष होन खर्च झाला असें सभासदांच्या बखरीत दिलें आहे. परंतु ही अतिशयोक्ति असण्याचा संभव आहे. एकंदर गोष्टींचा विचार करता ह्याचा एकंदर खर्च दहा लक्ष होन किंवा पन्नास लक्ष रुपये ह्यापेक्षा जास्त झाला नसावा, असा कित्येकांचा तर्क आहे.

ह्या समारंभानंतर थोड्याच दिवसांनीं जिजाबाईचें देहावसान झालें. आपल्या युवावस्थेंत पतिविरहाचें दुःख गिळून जाऊन आपल्या पुत्राचें मोठ्या संकटमय स्थितीत काळजीनें संरक्षण करून त्याला वरचेवर प्रोत्साहन देऊन, त्याचें स्वराज्यस्थापनेचें कार्य यशस्वी झालेलें आहे, तो राज्यपदारूढ होऊन राज्यवैभवाच्या शिखरास पोचला आहे, हें डोळे भरून पाहता आहे, अशा अत्यंत सुखाच्या स्थितीत ह्या वीरमातेला देवाज्ञा झाली. त्या माउलीचे पांग फिटले असें कोण ह्मणणार नाहीं बरें? तिची पंचवीस लक्ष होनांची

स्वासगी मालमत्ता शिवाजी महाराजांना मिळाली. महाराजांनी तिची उत्तरक्रिया राजमातेला शोभेल अशा रीतीने करून पुष्कळ दानधर्म केला. अशौच पुरे झाल्यावर महाराजांनी दोषानिरसनार्थ यथायोग्य विधि व शांति करून ते पुन्हा सिंहासनारूढ झाले.

राज्याभिषेकासाठी अतोनात खर्च झाल्यामुळे खजिना जवळ जवळ खाली होऊन महाराजांस द्रव्याची तूट पडली. ती भरून काढण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. त्यांनी आजूबाजूच्या परिस्थितीचे बारकाईने निरीक्षण करून मोगल बादशाहाच्या मुलखाकडे मोर्चा फिरविला. त्या वेळी दक्षिणचा मोगल सुभा बहादुरखान नामक होता. त्याच्या पेडगावजवळ पडलेल्या छावणीवर महाराजांनी एकदम छापा घालून एक करोड रुपये व दोनशें उत्तम घोडे व इतर सामग्री लुटली व छावणी जाळून टाकिली. नंतर कांहीं दिवसांनी महाराज स्वतः इ. स. १६७४ च्या अक्टोबरात मोठ्या लश्करासह औरंगाबादेवर चालून जाऊन पुष्कळ शहरे लुटली, व नंतर बागलण व खानदेशाकडे मोर्चा फिरवून पुष्कळ ठिकाणे लुटून धरमगांव जाळून फस्त केले. पुढे इ. स. १६७५ च्या प्रारंभास दत्ताजीने मोठी पागा बरोबर घेऊन कोल्हापुर प्रांतात प्रवेश केला आणि कोल्हापुर व इतर दुसऱ्या गांवाकडून खंडणी उधरविली.

पोर्तुगीज (फिरंगी) लोकांचे वसई प्रांतांत बरेच प्रस्थ माजले होते. ते हिंदूंना बाटवितात ह्या कारणास्तव मोरोपंत पिंगळ्याने मोठ्या सैन्यासह वसईवर चाल केली. परंतु पोर्तुगीजांनी वसई प्रांतांत मराठ्यांना चौथ वसूल करण्याचा हक्क देऊन आपल्यावरचे संकट टाळिले.

एवढें झाल्यावर मोगलांनीं कोळवणांतील व धरमपुरांतील लुटारूंना कल्याण प्रांतावर स्वारी करण्यास मदत केली होती त्यांना शह देण्यासाठीं मोरोपंतानें खानदेशावर चाल केली आणि औंध व पट्टा हे घिल्ले घेतले. इकडे शिवाजी महाराजांनीं पुन्हा शिवनेर किल्ला काबीज करण्याचा प्रयत्न केला त्यात फारसें यश न आल्यानें वेढा उठवून फलटणच्या मुलखातून चालून जाऊन फोंडा किल्ल्यावर हल्ला करून वेढा दिला किल्लेदार निकरानें लढला, परंतु त्याचा शेवटीं पाडाव होऊन किल्ला पडला. हा किल्ला घेतल्यावर तेथून महाराजांनीं दक्षिण किनाऱ्यावर चाल केली व सोंडाच्या राजापामून मोठी खंडणी वसूल करून कारवार शहर पुन्हा लुटलें. इकडे सेनापति हंबीरराव मोहित्यानें भडोचपर्यंत गुजराथचा मोगलांचा मुख्य लुटून मोठी लूट जमा करून तो रायगडास परत आला. इ. स. १६७६ चा पावसाळा संपताच महाराजांनीं निंबाळकरांच्या फलटणच्या मुलखावर पुन्हा स्वारी केली व त्यास पळवून लावून तठवाडा व पन्हाळा ह्यांच्या मध्ये वर्धनगड, भूषणगड, सदाशिवगड व मच्छेंद्रगड असे चार किल्ले बांधून मजबूत किल्लेवंदी करून फलटणच्या मुलखावर आपली कायमची सत्ता बसविली. अशा रीतीनें सारख्या स्वाऱ्या केल्यामुळे अतिशय श्रम होऊन महाराज आजारी पडले. तथापि ह्या तीनचार महिन्यांच्या प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यातसुद्धा ते स्वस्थ बसले नव्हते. ह्या अवधीत त्यांनीं आपल्या अगाध बुद्धिचातुर्यानें दक्षिणेंत कॅर्नाटकावर मोठी स्वारी करण्याची एक अपूर्व योजना निश्चित करून तिची सिद्धता केली.

भाग १० वा.

कर्नाटकावर स्वारी.

राज्याभेदासाठी झालेल्या खर्चाने खजिन्यात जी मोठी तूट पडली होती ती भरून काढण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी अनेक स्वाऱ्या करून पुष्कळ लूट मिळविली, परंतु तेवढ्याने काम भागले नाही. तथापि एवढी एकच गोष्ट काही फार महत्वाची नव्हती, आणि ही तूट त्यांना आगखी स्वाऱ्या करून सहज पुरी पाडता आली असती. शिवाजी महाराजांचे ब्या वेळीं एका फार महत्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष लागले होते. जरी त्यांनी एवढे मोठे राज्य संपादन केले होते व त्यांच्याजवळ एवढे मोठे ऋसलेले उत्तम लश्कर होते, तरी, त्यांना मोगलापासून अगदी निर्भयपणा वाटत नव्हता, व तसा वाटण्या इतका त्यांच्या सत्तेचा विस्तार होऊन तिला हवी तितकी मजबुतीही आलेली नव्हती. आणि मोगलांनी आपले सैन्यबळ एकत्र करून त्यांच्या राज्यावर निकराची स्वारी केली तर त्या बलापुढे टिकाव धरण्याइतके सामर्थ्य शिवाजी महाराजांना नव्हते असा निर्वाणाचा प्रसंग जर कधी आला तर त्यांतून आपले संरक्षण करण्यासाठी आपणाला आश्रय घेतां येईल व तेथून शत्रुचक्राला धुडकावून लावणे शक्य होईल असा प्रवेश आपल्या कवज्यांत असणे अत्यंत इष्ट आहे, असे महाराजास वाटू लागले. हे साध्य करून

बेण्यासाठी महाराजांनी अत्यंत संपन्न अशा कर्नाटकाकडे लक्ष फिरविले व तो प्रांत जिंकण्याची त्यांनी आपल्या अगाध बुद्धिकौशल्याने व मुत्सद्दिपणाने अद्भुत योजना केली.

ह्या योजनेला आणखीही एक कारण होते, ते असे की ह्या प्रांताशिवाय ज्यांतून द्रव्यप्राप्ति करतां येईल असा दुसरा एकही प्रांत संपन्न स्थितीत राहिला नव्हता. दक्षिण गुजराथ व त्यातील संपन्न शहर सुरत दोन वेळा लुटल्यामुळे, तसेंच कानडाप्रांताचा किनाऱ्याचा संपन्न भाग एक दोन वेळा लुटून फस्त केल्यामुळे, हे दोन्ही प्रांत अगदीं खालावले होते. विजापुर संस्थानात अंतस्थ फलह माजल्यामुळे, व सतत लढाया व बंडाळीं चालूं असल्यामुळे, त्या मुलखात कांहीं राम राहिला नव्हता. तेव्हा अशा मुलखांत विनास्वार्थे धामधूम करून राहण्यापेक्षा द्रव्यप्राप्तिबरोबरच एक उत्तम निर्भय आश्रयाचे स्थान कबजात घेणे हेंच अधिक भ्रैयस्कर आहे, असें फार बारकाईनें व दूरदृष्टीनें ठरवून महाराजांनीं कर्नाटकाच्या स्वारीची योजना केली.

ही योजना यशस्वी होण्याला दक्षिणेतील त्या वेळची राजकीय परिस्थिति अत्यंत अनुकूल होती. इ. स. १६७६ त विजापुर दरबारीं बहलोलखान नामक अफगाणाने खवासखानाला अधिकारारवून दूर करून बाळराजा शिकंदराला आपल्या ताब्यात घेऊन राजप्रतिनिधित्वाचा अधिकार बळकावून खवासखानाला ठार केले होते. त्यामुळे त्याचे दक्षिणेच्या सरदारांशी व हबशी अमलदाराशी वैर झाले, आणि त्यांच्या आपआपसांत लढाया होत होत्या. अशा

स्थितीत बहलोलखानाने मोगलांशीही वैर केलें. त्यामुळें विजापुर दरबाराची स्थिति इतकी कमजोर, नादान व नाजूक शाली होती कीं शिवाजीमहाराजांना आपल्या गैरहजेरीत त्यांच्यापासून आपल्या राज्याला कोणत्याही प्रकारची भीति ठेवण्याचें कारण नव्हतें. एक बाजू अशी निर्घास्त होती. दुसरी मोगलाची भीति नाहींशी करण्यासाठीं महाराजांनीं दक्षिणचा मोगल सुबा बहादुरखान झाला गुतरीतीनें मोठी लाच देऊन अनुकूल करून घेऊन खंडणी भरून मोगलांशीं सख्य करून घेतलें. ह्याप्रमाणें आपल्या राज्याला शत्रूंकडून उपद्रव पोचणार नाहीं अशी तजवीज करून, आणि आपल्या गैरहाजेरीत सर्व राज्यकारभार व बंदोबस्ती काम करण्यासाठीं आपला पेश्वा मे.रोपंत पिंगळे झाला आपला प्रतिनिधि, व त्याला मदत करण्यासाठीं आण्णाजी दत्तो व दत्ताजी त्रिंबक ह्यांच्या हाताखालीं मोठें लश्कर देऊन नेमिलें. नंतर महाराजांनीं कूच करण्याची तयारी केली. त्यापूर्वीं गोळकोंढ्याच्या सुलतानाकडून त्याचा वजीर मादण्णा ह्यानें राज्याच्या संरक्षणार्थ महाराजांना एक लक्ष होन खंडणी दर वर्षी देण्याचें कबूल करवून महाराजांची मदत मिळविण्याच्या अटीवर तह केला होता. हा तह व्यंकोजीचा पेश्वा रघुनाथ नारायण हणमंते व्यंकोजीशीं भाडून त्याची नोकरी सोडून गोळकोंढ्याच्या दरबारीं राहिला होता, त्याच्या मार्फतीनें मादण्णानें करविला होता. ह्या तहा अन्वयेणें गोळकोंढ्याच्या दरबारीं हैदराबादेस प्रल्हाद निराजी नामक महाराजाचा अत्यंत विश्वासु व धूर्त मुत्सद्दि झाला महाराजांतर्फे वकील ठेवण्यांत आले होते. ह्या तहामुळे ह्या राज्यापासून

कर्नाटकाच्या स्वारीला कोणत्याही प्रकारचा अडथळा येण्याचा संभव तर राहिला नव्हताच, परंतु उलट त्या दरबारापासून पुष्कळ मदत मिळण्याची आशा होती व ती मोठ्या मानाने व शिताफीने महाराजांनी मिळविली. खासाठीं निघण्यापूर्वीच महाराजांनी गोळकों-
ब्याचा सुलतान कुतुबशाह ह्याची व आपली भेट करण्याविषयी आपल्या वकीलामार्फत तजवीज केली होती. प्रारंभी कुतुबशाहाला अफझुलखान, शाइस्तेखान, शिद्दिजोहार इत्यादि महान् विराचा य्यांनी सहज पाडाव केला अशा शिवाजी महाराजांना भेटण्याची फार भीति वाटत होती म्हणून त्यांनी बरीच टाळाटाळा केली परंतु मादण्णा व प्रल्हाद निराजी ह्यांनी त्याची खातरजमा करून त्याला आश्वासन दिल्यावर तो कबूल झाला.

हाप्रमाणें सर्व बाजूंनी आपल्या राज्याला निर्वास्त करून शत्रूला अनुकूल करून घेऊन, शिवाजी महाराजांनी इ. स. १६७७ च्या जानेवारी महिन्यांत आपल्याबरोबर सत्तर हजार सैन्य घेऊन मोगलाना किंवा विजापुर दरबाराला आपल्या योजनेचा मागूमसही लागूं नये म्हणून व्यंकोजीकडून जहागिरीचा अर्धा हिस्सा घेण्यासाठी आपण जात आहों असें जाहीर करून, प्रयाण केलें. वाटेंत कोणाचीही कुचाळी करूं नये अशी लश्कराला ताकीद दिली होती. वाटेंत कोठेंही न थांबतां किंवा दिशा न फिरविता विजापुरच्या हद्दींतून बिनहरकत तीनशें मैल सरळ कूच करून महाराज ससैन्य हैदराबादे जवळ पोहोंचले. आपल्या राजधानीजवळ महाराज आले असें सम-
जतांच कुतुबशाहानें महाराजास सामोरे जाण्याची तयारी केली. परंतु

आपल्यासारख्या वयोवृद्ध राजानें सामोरे येण्याची तसदी घेण्याचें कारण नाहीं, अम्हींच येऊन भेटूं, असें महाराजांनीं कळविल्यावरून त्यानें तो बेत रहीत केला, व त्यानें आपले मंत्रि मादण्णा व अकण्णा ह्यांना बळ्याबळ्या अमीर उमरावांसह सामोरे पाठवून शिवाजी महाराजांना आपल्या राजधानींत आणविलें.

शिवाजी महाराजाचें गजे ह्या नात्यानें परराज्यात मित्र म्हणून राजवैभवपूर्ण थाटानें स्वागत होण्याचा त्याच्या कारकीर्दीत हाच पहिला प्रसंग होता. सर्व नगर शृंगारून सुंदर केले होते. महाराजांनीं आपली सर्व सेना व लवाजमा ह्यांसह संपूर्ण राजकीय थाटानें हैदराबाद राजधानींत प्रवेश केला. ह्या महान् शूर व प्रबळ राजाचें स्वागत करण्यासाठीं व त्यांना तसेंच त्याच्या अजिंक्य म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या मावळी लश्कराला पाहण्यासाठीं सर्व शहर लोटलें होतें. सर्व नरनारींनीं महाराजाचें स्वागत जयवोषात केलें. महाराजावर सोन्यारुप्याच्या फुलाची व मोत्याची वृष्टि व आरत्या जागोजाग होत होत्या. अशा थाटानें स्वारी राजमहालाजवळ येऊन ठेपताच कुतुबशाहानें पुढें सरसावून महाराजाचें आलिंगनपूर्वक स्वागत करून त्यास दिवाणखान्यात नेऊन आपल्या आसनावर उजव्या बाजूस बसविलें. क्षेमकुशलप्रश्न झाल्यावर तीन तासपर्यंत उभयतांचें संभाषण चाललें होतें. महाराजाच्या पराक्रमाच्या कथा त्यानें आतांपर्यंत कर्णोपकर्णी ऐकल्या होत्या त्या आज प्रत्यक्ष त्यांच्या तोंडून ऐकाला मिळाल्यानें कुतुबशाहाला महाराजाविषयी अत्यंत आदर व कौतुक उत्पन्न झालें. शेवटीं कुतुबशाहानें महाराजांना व त्यांच्याबरोबर

असलेल्या अमलदारांना बहुमोल वस्त्राभरणें व हत्ती, घोडे, पालरूया इत्यादि नजरनजराणे अत्तर गुलाब पानसुपारी वगैरे देऊन त्यांना निरोप दिला. शिवाजी महाराजाचा अत्यंत करारीपणा, उदार स्वभाव, त्यांचा प्रामाणिकपणा, त्यांची कार्यधुरंधरता इत्यादि पाहून सुलतानास सकौतुक समाधान वाटून घीर आला. महाराजांच्या वकिलानें त्याला जें अभयवचन व आश्वासन दिलें होतें तें खरें ठरल्यानें सुलतान खुश झाला व त्यानें प्रल्हाद निराजीला मोठें बक्षीस व पोषाक दिला.

महाराजांनीं दरबारातून परत येताना व तेथें मुक्काम होता तोपर्यंत पुष्कळ खैरात केली सुलतान व त्याचे अमलदार ह्यांच्याकडून महाराजांना पुष्कळ मेजवान्या झाल्या. महाराजांनींही सुलतानास व त्याच्या अमलदारांस बहुमोल पोषाक दिले. ह्याप्रमाणें महाराजाचा एक महिना मुक्काम होता त्या मुदतींत भेटी परत भेटी, मेजवान्या, व उत्सव ह्याची एकच गर्दी उडाली होती. रागरंग एकत्र झाला होता. ह्याप्रमाणें आदरातिथ्य व पाहुणचारांची समाप्ति होण्याची वेळ आली. शेवटीं दोघे नृपति पुन्हा भेटले व पुष्कळ वाटाघाट होऊन दोघामध्ये तह झाला. त्यात शिवाजी महाराजांच्या कर्नाटकच्या स्वारीच्या खर्चासाठीं दरमहा साडेचार लाख रुपये खंडणी, पाच हजार लश्कर, सर्व सामग्रीसह तोफखाना इत्यादि कुतुबशाहानें देण्याचें व त्याच्या मोबदल्यांत मोगलांपासून सुलतानाचें रक्षण करण्याचें व कर्नाटकातील शाहाजीच्या जहागिरीखेरीज बाकीचा जो मुलूख जिंकला जाईल त्यांतून कांहीं भाग सुलतानास देण्याचें शिवाजीमहाराजांनीं कबूल करून करारमदार होऊन

उभयतांच्या सहाशिके झाले. ह्या मुक्कामाच्या मुदतीत उभय भूपतींनी महालाच्या गल्लीवर एक दिवस बसून मराठा लष्कराच्या अमलदाराच्या सलाम्या घेण्याचा समारंभ केला. कुतुबशाहाने त्यांस त्यांच्या योग्यतेनुरूप पोषाख व देणग्या दिल्या, एवढेच नव्हे परंतु महाराजांच्या घोड्यालाही एक हिऱ्याचा कंठा नजर केला. पुन्हा एकदा एके दिवशी मराठा वीरांच्या बळाची परिक्षा पाहण्यासाठी एक समारंभ झाला, त्यात येसाजी कंकाने मस्त हत्तीरोवर कुस्ती करून त्याचा पाढाव करून वध केला. मराठा वीरांचे बळ पाहून तुमच्या जवळ उत्तम हत्ती किती आहेत असे एकदा बादशाहाने महाराजांस विचारले, त्यांचे महाराजांनी आपले हजारो उत्तम मावळे शिपायांकडे बोट दाखवून हे अ मचे उत्तम हत्ती, असे उत्तर दिले, अशी एक मजेदार दंतकथा आहे.

असो. ह्याप्रमाणे महाराजांनी आपले उद्दिष्ट हेतु साध्य करून घेऊन १६७७ च्या मार्च महिन्यांत सुलतानाचा निरोप घेऊन पुढे प्रयाण केले, व कर्नूल प्रांतांत अनंतपुर येथे तळ दिला. ह्या अवधीत महाराजांनी कृष्णेच्या संगमावर चक्रतीर्थात स्नान केले. अनंतपुरास तळ पडल्यावर महाराज स्वतः थोड्या साथीदारांसह श्रीशैलाच्या यात्रेस गेले. तेथे मल्लिकार्जुन लिंगाची त्यांनी दाहा दिवसपर्यंत पूजा अर्चा व प्रार्थना केली. त्यांचे इतके तादात्म्य झाले की त्यांनी आपल्या तरवारीने आपले शिर छाटून देवाला अर्पण करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांच्या अनुयायांनी त्यांना आरंभिलेल्या स्वधर्मोद्धाराची व स्वराज्यस्थापनेची आठवण देऊन त्यांस

प्रावृच केलें, अशी एक दंतकथा आहे. नंतर तेथून निघून आजू-बाजूची तीर्थे करून महाराज पुन्हां अनंतपुरास आपल्या छावणीत परत आले. पुढें कूच करून मद्रासपासून सात मैलावरील पेडापोलम गावीं जाऊन तेथें तळ दिला. तेथून मद्रासच्या इंग्रज वखारतिून त्यांना नजरनजराणे झाले.

ह्या दरम्यान रघुनाथ हणमंते ह्याच्या मसलतीनें कर्नाटकांतील लहानमोठे अनेक जहागिरदार महाराजास शरण आले. त्यांचा मुलूख महाराजांनीं काबीज करून घेतला. नंतर दहा हजार स्वारा-निशी जिंजीच्या प्रसिद्ध अभेद्य किल्यावर महाराजांनीं चाल केली. वाटेंत (त्रिमली महाल) त्रिनोमलीच्या शेरखान नामक विजापुर दरबारच्या अमलदारानें महाराजांच्या सैन्यावर छापा घातला. परंतु त्याला त्याच्या सैन्यासह घेरून त्याचा पराभव करून त्याच्या सैन्यासह कैद केलें. ह्या मुलखात महाराजांना प्रतिकार करणारा काय तो हाच अमलदार निघाला. बाकी सर्व सरदार कमकुवत झालेले असल्यानें शरण आले. त्यामुळें महाराजांना निष्प्रतिबंध व सैन्याची खराबी न होता संचार करता आला. जिंजी किल्याजवळ महाराज जाऊन थडकताच किल्लेदारानें शरण येऊन महाराजांच्या स्वाधीन किल्ल्या केल्या. शिवाजी महाराजांनीं किल्ला हस्तगत केला व किल्लेदाराला अन्यत्र जहागीर दिली. नंतर जिंजीवर आपला किल्लेदार नेमून महाराजांनीं वेलोरवर चाल केली. वेलोरच्या किल्लेदारानें जोराचा प्रतिकार करून मोठ्या निकरानें आणि बहादुरीनें तो चौदा महिनेपर्यंत लढला. शेवटीं १६७८ च्या आगस्ट महि-

न्यांत किल्ल्याच्या दोन्ही बाजूच्या टेंकळ्यांवरून महाराजांनीं सजरा व गोजरा ह्या प्रख्यात तोफांचा भडिमार करून किल्लेदाराला हैराण केलें व त्याचा पराभव करून किल्ला सर केला. ह्या अवधीत महाराजांनीं अर्नीचा किल्लाही सर करून हस्तगत केला होता. ह्या दोन्ही किल्ल्याच्या तटबंदीची व्यवस्था करण्याची तजवीज लावून आपल्या किल्लेदाराच्या नेमणुका महाराजांनीं केल्या.

बेलोर पडेपर्यंत महाराज तेथें राहिले नव्हते. त्यांनीं तोफांचा भडिमार सुरू करून तंजावराकडे कूच केलें व तंजावराच्या उत्तरेस दहा मैलावर तिरुमलवाडी येथें छावणी दिली. तेथें रघुनाथपंत महाराष्ट्रातून येऊन महाराजाना भेटला व त्यानें तेथील सर्व कुशल-वृत्त निवेदन केलें. महाराजांनीं त्याला मदुरेचा नाईक शरण आला होता त्याच्याशीं तहाची वाटघाट करून करार करण्यासाठीं पाठविलें. हा ना करता करता मदुरेच्या नायकानें सहा लक्ष होन देण्याचें कबूल करून त्यापैकीं दीड लक्ष ताबडतोब दिले व आपला बचाव केला.

इकडे शिवाजी महाराजांनीं व्यंकोजीला सुरक्षिततेचें अभि-वचन देऊन आमंत्रण करण्यास आपल्या वकिलास पाठविलें होतें. व्यंकोजीची सुरक्षिततेची खातरी होऊन तो महाराजाकडे जाण्यास निघाला. व्यंकोजी संनिध आल्याची खबर लागताच महाराज स्वतः सामोरे गेले व त्याला आपल्या मुक्कामावर मानपानानें घेऊन आले. भावाभावाचे नजरनजराणे झाले, व आठ दिवस पाहुणचारात गेल्या-वर शिवाजी महाराजांनीं आपल्या पित्याच्या तंजावरच्या जहागि-

रीच्या आपल्या हिशाची मागणी केली व शाहाजीच्या निघनसमयी त्याने जी जहागिर व संपत्ति मागे ठेविली होती तिचा तीन चतुर्थांश भाग व्यंकोजीने ठेवावा असे सांगितले. झाला व्यंकोजी नाकबूल झाला, तेव्हा फार रागावून महाराजांनी त्याच्या आळशी, बेदरकारी व लोभीपणाबद्दल त्याची पुष्कळ निर्भत्सना केली. व्यंकोजीने ते सर्व निमूटपणे एकून घेतले, व काहीएक जबाब न देता रात्री बरोबर फक्त पांच स्वार घेऊन पलायन केले. महाराजांस ही खबर दुसऱ्या दिवशी सकाळी समजतांच त्यांनी व्यंकोजीला अशी भलतीच सल्ला दिल्याच्या संशयावरून त्याच्या तीन मंत्र्यांस कैद केले, व जनार्दन हणमंत्याला पाठवून तंजावरचे राज्य खालसा करून अशी धमकी दिली. शिवाजी महाराजांना जो राग आला त्याबद्दल त्यांना बिरूकूल दोष देतां येणार नाही. कारण त्यांनी व्यंकोजीला सुरक्षिततेबद्दल वचन दिले असताही आणि त्याच्यावर कोणत्याही प्रकारचा जोरजुलूम झाला नसतांही त्याने वरील प्रकारे वर्तन केले ते फार गैरशिस्त केले. काही दिवसांनी राग शांत झाल्यावर महाराजांनी व्यंकोजीच्या मंत्र्यांस सोडून देऊन त्यांना बहुमानाचे पोषाक व देणग्या देऊन तंजावरास परत पाठवून दिले. पुढे आपल्या वकिलाना पाठवून त्याच्याशी निकडीचे बोलणे लाविले. आता, वास्तविक पाहता शाहाजीला विजापुर सरकाराकडून ही जहागीर मिळाली होती व त्याच्या मरणानंतर विजापुर सरकाराने ती व्यंकोजीला दिली होती, म्हणून एक दृष्टीने व्यंकोजीचे म्हणणे फारसे गैरशिस्त नव्हते. तथापि व्यंकोजीचे बंधु ह्या नात्याने, व हा देणगीचा व्यवहार

त्याच्या संमतीने झालेला नसल्यामुळे शिवाजी महाराजाचाही तीवर हक्क होताच, आणि म्हणून त्याची मागणीही ह्या दृष्टीने रास्त होती असे मानण्यास हरकत नाही तथापि महाराजांनी एवढ्या मोठ्या राज्याचे स्वामी झाल्यावर एवढ्याशा मुलखाच्या तुकड्या करिता निकरावर येणे, हेही अयोग्य झाले. शेवटी व्यंकोजीने विजापुर सरकाराकडे फिर्याद केली. शिवाजीमहाराजांशी वैर करण्याचे मुळीच सामर्थ्य नसल्यामुळे व्यंकोजीने आपल्या वडील भावास त्याच्या मागणीप्रमाणे हिस्सा द्यावा असा विजापुराहून जबाब मिळाला. शेवटी व्यंकोजी चिडून लढण्याची तयारी करण्यास लागला. ह्या अवधीत महाराजांनी तंजावरच्या जहागिरीशिवाय बाकीच्या व्यंकोजीला वारशाने मिळालेल्या जहागिरीवर चाल केली, आणि अर्नि, कोलार, बेंगलोर, बालापुर, आणि सिरा हीं कार्बाज केलीं. ह्यांचे संरक्षण व्यंकोजीकडून काही होऊं शकलें नाहीं. पुढें बेलवाडी (बेळारी) वर चालून जाऊन महाराजांनी वेढा घातला. पुष्कळ दिवस किल्लेदाराने वेढ्याला जुमानिलें नाहीं. शेवटी महाराजांनी किल्ल्याच्या तटाशेजारच्या कांहीं घराना आग लावून किल्ल्यातील सैन्याला घाबरवून एकदम हल्ला केला. त्यात किल्लेदार पडला, पण त्याची बायको मोठ्या प्रसंगावधानाने त्याच्या घोड्यावर बसली व तिनें सव्वीस दिवस लढाई चालविली. अखेरीस हताश होऊन ती शरण आली व पिल्ला पडला. शिवाजी महाराजांनी तिचा सत्कार केला. नंतर तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील सर्व मूख महाराजांनी कार्बाज केला व नदी उतरून पुढें चाल केली. अशा रीतीनें सर्वत्र पराभव झाल्यामुळे व्यंकोजी फार

निरुत्साह झाला, व त्याने आपली पत्नी दिपाबाई हिच्या सल्ल्याने नाइलाजास्तव हणमंत्याला समजावून परत आणून त्याला हा तंटा मिटविण्याची विनंति केली. आपल्या जुन्या धन्याची अशी केविल-वाणी दशा झालेली पाहून हणमंत्याला फार खेद झाला. त्याने व्यंकोजीच्या तर्फेने शिवाजी महाराजांशी रदबदली करून त्यांची क्षमा मिळवून तडजोड काढिली. ह्या तडजोडीने महाराजांनी व्यंकोजीकडे तंजावरची जहागीर व तिच्या आसपासचा सात लक्ष उत्पन्नाचा मुलूख व्यंकोजीने इमानाने आपणाशी दोस्ती ठेवून राहण्याच्या अटीवर दिला, व दिपाबाईने तडजोड काढण्याची जी उत्तम सल्ला दिली तीबद्दल वंशपरंपरेची बेंगळोर व त्याच्या आसपासची गावे तिला इनामी करून दिली. ह्या तडजोडीने व्यंकोजी संतुष्ट होऊन त्याने अटीप्रमाणे चालण्याचे कबूल केले.

अशा रीतीने हा भावाभावाचा कलह मिटला. व्यंकोजीच्या ताब्यातील काही मुलूख आपल्या कबजात घेण्यांत महाराजाचा हेतु आपण दक्षिणेत जिंकलेला कर्नाटक प्रांत व इतर मुलूख सुराक्षित करण्याचा होता, हे खरे; तरी सुद्धा त्याच्याशी निकरावर येऊन युद्ध करून त्याला मुलूख देण्यास भाग पाडले, हे महाराजांनी योग्य आणि आपल्या मोठेपणाला शोभेल असेच केले, असे म्हणता येत नाही. ह्यापेक्षा अधिक सामोपचाराच्या व समजुतीच्या इलाजांनी त्यांच्या सारख्या युक्तिबाज व राजकारणकुशल पुरुषाला हे सहज करतां आले असते. एवंदगीने हे शिवाजी महाराजांचे वर्तन अगदी दोषाई झाले नाही, असे क्षणता येणार नाही.

असो; ह्याप्रमाणें सगळा कर्नाटक प्रात व आजूबाजूचा मुलूख हस्तगत केल्यावर महाराजांनी तुंगभद्रा व कृष्णा ह्यांच्या मधील मुलखाकडे पुन्हा मोर्चा फिरविला. विजापुरच्या ताब्यात एवढाच काय तो मुलूख शिल्लक राहिला होना. विजापुरसरकार जरी कमकुवत व हतबल झाले होते, तरी त्यांनी ह्या मुलखाचें स्वाभित्त्व राखण्याचा निर्वाणाचा प्रयत्न केला. त्यांनी त्या प्राताचा सुभा युसफखान ह्याला मदतीसाठी सैन्य पाठवून तो मुलूख राखण्यासाठी अटोकाट प्रयत्न करण्यास फर्माविलें. ह्या कामी फलटणच्या निंबाळकरानें मदत करण्याचें कबूल केलें. युसफखानानें शिवाजीमहाराजांच्या सैन्यावर तोरगळ येथें छापा घालण्यासाठी चारू केली व निंबाळकरानें पन्हाळ्याच्या आजूबाजूच्या मुलखावर स्वारी केली. परंतु युसफखानाचा संपूर्ण मोड करून त्याला पळवून लावून महाराजांनी तो सर्व मुलूख हस्तगत केला. इकडे निळोजी कातकरानें निंबाळकरावर हल्ला करून त्याचा पराभव केला.

अशा रीतीने ह्या मोठ्या स्वारीचा इष्ट हेतु साध्य करून व सर्वत्र संपूर्ण विजय मिळवून बेलारीवरून धारवाडानून कूच करून आठरा महिन्यांनंतर इ. स. १६८८च्या अखेरीला महाराज विजयी होऊन रायगडावर परत आले. जगत्प्रसिद्ध महावीर नेपोलियनची जर्मनी-आस्ट्रियावरची किंवा प्राचीन रोमन योद्धा ज्युलिअस सीझर ह्याची स्पेनवरची स्वारी जितकी यशस्वी झाली तितकीच किंबहुना त्याहूनही ज्यास्ती यशस्वी शिवाजी महाराजाची कर्नाटकावरची स्वारी झाली, ह्यात शंका नाही. नेपोलियन किंवा सीझर ह्यांच्या स्वाग्यात

भयंकर रक्तपात झाले. परंतु शिवाजी महाराजांच्या ह्या स्वारीत मोठ्या लढाया होण्याचे व विशेषतः रक्तपात होण्याचे फारच थोडे प्रसंग आले. सीझर जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याला विजयच मिळाला (Veni, Vidi, Vici) त्याप्रमाणेच शिवाजी महाराज कर्नाटकात जेथे जेथे गेले तेथे तेथे त्यांना विजयश्रीनें माळ घातली. शिवाजी महाराजांच्या स्वारीत फारसा रक्तपात न होतां केवळ त्यांच्या नावाच्या दराण्यामुळे त्यांना सर्व शरण आले. त्यांना एकामागून एक विजयच मिळत गेला; ज्या ज्या शहरावर किंवा किल्ल्यावर त्यांनी हल्ला केला, ते ते शहर किंवा किल्ला त्यांना शरण येऊन त्यांच्या हस्तगत झाला. शिवाजी महाराजांच्या यशोभय कारकीर्दीत त्यांच्या कर्नाटकाच्या स्वारी इतकी संपूर्ण यशस्वी व त्यांच्या अगाध बुद्धिमत्तेची व मुत्सद्दिपणाची साक्ष पटविणारी अशी दुसरी एकही स्वारी झाली नाही. ह्या स्वारीत त्यांना अपयश हा शब्द स्वर्गीही माहीत नव्हता.

ह्या स्वारीनें हिंदुस्तानच्या पूर्वेच्या दक्षिण किनाऱ्यासह आणि जिंजी व वेलोर ह्या दोन अमेच किल्ल्यासह सर्व कर्नाटक प्रात व कृष्णेच्या दक्षिणेची सर्व पट्टी, व पश्चिमेच्या किनाऱ्यापर्यंतचा असंख्य किल्ल्यांनी सुरक्षित असा सुमारें वास लक्ष होनाच्या वार्षिक उत्पन्नाचा मुलूख शिवाजी महाराजांच्या ताब्यात आला. ह्या मुलखाची व्यवस्था व संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी आपल्या तालमीत तरबेज झालेले शूर अमलदार नेमिले. ह्याप्रमाणे महाराजांनी केलेली अलौकिक योजना विजयपूर्ण व सफळ झाल्यावर महाराज असंख्य हत्तीघोडे, जडजवाहीर व रोकड अशी अपार लूट घेऊन महाराष्ट्रात परत आपल्या राजधानीत घेऊन दाखल झाले.

भाग ११ वा.

मोगलांशीं पुन्हा सामना; शेवटचें आरमारी युद्ध.

शिवाजीमहाराजांनीं मोगल सुभा बहादुरखान ह्याला लश्कर देऊन तटस्थ केलें होतें, तथापि त्याचें ताटस्थ्य फार दिवस टिकूं शकलें नाहीं. दिलेरखान व अबदुल करीम ह्यांनीं बहादुरखाना-विरुद्ध औरंगजेबाचे कान भरवून देऊन त्याला परत बोलावून घेण्यास भाग पाडिलें. बहादुरखानाच्या जागीं दिलेरखानाची दक्षिण-च्या सुभ्याच्या जागीं नेमणूक झाली. त्यानें व अबदुल करीमानें एक जु-टीनें गोळकाढ्यावर स्वारी करून तें काबीज करण्याचा व शिवाजीमहारा-जाचें सर्वत्र दळणवळण तोडून त्याचा पाडाव करण्याचा व्यूह रचिला. त्यांनीं गुलबर्ग येथें आपलें सैन्य एकत्र करून गोळकाढ्याच्या सरहद्दी-वरील मालखेडच्या किल्यावर छापा घातला. वेढा पुष्कळ दिवस चालला व किल्ला उत्तम लढला, तो पडलाही असता. परंतु अबदुल करीमचें भाडोत्री लश्कर त्याला सोडून गेलें, त्यामुळें दिलेरखानाला परत फिरणें भाग पडलें व तो गुलबर्गाकडे परत हटला. अबदुल करीम आजारी पडून काहीं दिवसांनीं मरण पावला. ह्या पराज-यामुळें औरंगजेबानें नाराज होऊन दिलेरखानाला सेनापतीच्या जागे-वरून दूर करून खालच्या हुद्यावर नेमिलें व शाहजादा मुआजीम ह्यास दक्षिणच्या सुभेदारीवर व सेनापतीच्या जागीं नेमून पाठविलें. दिले-

रखानानें विजापुरच्या लश्करांत जितके अफगाण होते त्यांना चढलेला पगार देण्याच्या लालचीनें विजापुरची नोकरी सोडून देववून आपल्या नोकरींत ठेविलें. ह्याप्रमाणें विजापुर सरकार सर्व बाजूनी कमजोर झालें. नंतर विजापुरच्या सुलतानाच्या मुलीचें औरंगजेबाच्या मुलाशी लग्न करण्याचें पूर्वींचा विजापुरचा प्रतिनिधि खवासखान ह्यानें ठरविलें होतें, त्याप्रमाणें करण्यास विजापुरसरकारास भाग पाडण्यासाठीं दिलेरखानानें लढाई सुरू केली व विजापुरावर चाल केली. निर्बल झालेल्या विजापुर दरबारानें शरण येऊन मुलगी दिलेरखानाच्या स्नाधीन केली.

एवढ्यानेंही दिलेरखानानें लढाई बंध केली नाहीं. ह्या त्याच्या दगलबाजीनें चिडून जाऊन दिलेरखानावर विजापुरची प्रजा तुटून पडली. शेवटीं सुलतानाला शिवाजी महाराजाची मदत मागणें भाग पडलें. महाराज ताबडतोब पन्हाळ्यावरून निघून विजापुरास चाल करून गेले, व तेथें दिलेरखानाला चारी बाजूनीं हैराण करण्यासाठीं लश्कर ठेऊन खादशाकडे वळले व त्यानीं पुष्कळ मुलूख लुटला. तसेंच जालना किल्ला व शहर लुटून फस्त केल्यावर लुटीसह परत येत असता त्याच्या सैन्याच्या पिछाडीवर रणमस्तखान नामक मोगल सरदार दहाहजार सैन्यानिशी संगमनेरजवळ चालून आला. त्यानें महाराजाच्या सैन्यावर हल्ले करून पुष्कळ खराबी केली. एकदां तर महाराजाच्या सैन्यावर मोठेंच अरिष्ट आलें. परंतु महाराजांनीं मोठ्या शौर्यानें लढून त्याचा संपूर्ण मोड केला व कुच करण्यास सुरुवात केली. इतक्यात घाटांत रस्ते रोकून दूसरी एक मोगल

सैन्याची तुकडी चालून येत होती. अशा पेचात मराठा सैन्य सापडले असता महाराजांचा विश्वासु हेर बहिरजी नाईक ह्याने एका चोरवाटेने महाराजांसह सर्व मराठा सैन्य छुटीसुद्धां खानदेशांतील पट्टा किल्यावर सुरक्षित नेले महाराजांनी पट्ट्याच्या आजूबाजूचे सर्व किल्ले हस्तगत करून घेऊन त्याचा बंदोबस्त केला व पन्हाळ्यास परत आले. नंतर विजापुराहून अधिक कुमकेची मागणी आल्यावरून त्यांनी मोरोपंत पिंगळे व हंचीरराव मोहिते ह्यांच्याबरोबर मोठे सैन्य देऊन पाठविले. त्या दोघांनी दिलेरखानाच्या सैन्यावर दोन्ही बाजूंनी सतत हल्ले करून त्याचा पुरा मोड केला व त्याला विजापुरचा वेढा उठवून औरंगाबादेकडे पळ काढण्यास लाविले. ह्यामुळे विजापुरास आनंदी आनंद झाला व ह्या विजया-निमित्त जिकडे तिकडे उत्सव सुरू झाले. विजापुर सरकाराकडून ह्या उत्सवासाठी महाराजास खास आग्रहपूर्वक आमंत्रण करण्यात आले. दक्षिणेत कृष्णेपासून तंजावरपर्यंतचा आपण जिकलेला मुलूख विजापुर सरकाराने आपणाकडे बिनहरकत ठेवण्याचे, व व्यंकोजीला विजापुरचा जहागीरदार न समजता आपला जहागीरदार आहे, असे ठरविण्याचे कबूल करण्याच्या अटीवर महाराजांनी विजयोत्सवाचे आमंत्रण स्वीकारिले.

विजापुरास जाण्यासाठी महाराज मोठ्या लवाजम्यानिशी व उत्तम फौजेनिशी मोठ्या थाटमाटाने निघाले. विजापुर सरकाराने महाराजांच्या विजयी प्रवेशासाठी नगर शृंगारून प्रचंड तयारी केली होती. स्वतंत्र राजा म्हणून राजदरबारी थाटाने स्वागत

होण्याचा महाराजांच्या आयुष्यात हा दुसरा व शेवटचा प्रसंग होय. ज्या दरबाराचे पुर्वी एके काळीं ते आश्रित जहागीरदार होते, ज्यांच्याशी फटकून स्वतंत्र होऊन त्यानीं स्वतंत्र स्वराज्य स्थापिलें, आणि शेवटीं त्यानीं आपल्या पराक्रमानें ज्या सरकारचें राज्य, स्वातंत्र्य व इअत हीं राखिलीं, त्याच विजापुरसरकाराला उपकृत करणारे स्वतंत्र राजे ह्या नात्यानें हें स्वागत झालें असल्यानें ह्याला गोळकोंडादरबारीं झालेल्या स्वागतापेक्षा अधिक महत्त्व होतें. विजापुरात महाराजांनीं प्रवेश केला त्या वेळीं विजापुरचा सुलतान शिकंदर अदिलशाह आपल्या सर्व उमराव व अधिकार्यांसह त्यांना सभोरे गेला. महाराजाची संपूर्ण राजवैभवयुक्त अशी स्वारी नगरातून काढण्यात आली. त्या वेळीं ज्यांनीं आपल्या नगराचा नाशापासून बचाव केला त्या महाराजाचा लोकांनीं जयजयकार केला. सुलतान व त्याचे उमराव व अमलदार ह्यांनीं महाराजास असंख्य मौल्यवान नजराणे व पोषाख अर्पण केले, आणि मेजवान्याचा सुकाळ करून सोढिला. शेवटीं वर दर्शविलेल्या तहाच्या अटी नकीं होऊन तदनुसार करारमदार व सनदा लिहिण्यात येऊन सद्भाशिके झाले. ह्याप्रमाणें आपली विजयध्वजा फडकावून पाहुणचार घेऊन महाराज सुलतानाचा निरोप घेऊन परत आले.

महाराज जरी कर्नाटकाच्या स्वारीत व नंतर मोगलांशीं लढण्यात गुंतले होते तरी त्यांचा जंजिरा घेण्याचा प्रयत्न चालूच होता. इ. स. १६७५ च्या सप्टेंबर महिन्यापासून जंजिन्यावर जमिनीकडून व समुद्रांतून अशा दोन्ही बाजूंनीं चालून जाण्याची तयारी महा-

मोगलांशीं पुन्हा सामना; शेवटचे आरमारी युद्ध. १२१

राजांनीं चलविली होती. जंजिऱ्याच्या शिद्दीनें आपला काफिला मराठा इद्दीच्या किनाऱ्यावर पाठविला होता, परंतु त्याला माधार खावी लागली. शिद्दीनें पुन्हा वेंगुऱ्याच्या किनाऱ्यावर चाल करून जाळलूट करून पुष्कळ नासाडी केली. त्याचा पाठलाग विजयदुर्गाच्या मराठा काफिल्यानें केला, परंतु शिद्दी निसटला. इ. स. १६७६ त मोरोपंत पिंगळ्याला दहा हजार फौजेसह जमिनीच्या बाजूनें जंजिऱ्यावर चाल करून जाण्यासाठीं पाठविलें. त्यानें जमिनीकडून वेढा दिला. परंतु सुरतेहून मोगल अमलदार शिद्दी कासीम मोठा काफिला घेऊन दाखल झाला व त्यानें मराठा काफिल्याचा पराभव करून महाराजांनीं नुकत्याच बांधविलेल्या तरत्या तोफखान्याचा नाश केला, आणि वेढा उठविण्यास भाग पाडिलें.

इ. स. १६७६ त जंजिऱ्याचा सिद्दी संबळ षाचा मोगलांशीं बेबनाव झाल्यानें त्याला काढून त्याच्या जागीं शिद्दी कासीमची बादशाहानें नेमणूक केली. सिद्दी संबळनें पुष्कळ अनाकानी करून शेवटीं इ. स. १६७७ त नाइलाजास्तव सिद्दी कासीमला किल्ला सोंपला. परंतु तो आपला शूर पुतण्या सिद्दी मिस्त्री व सर्व अनुयायासह शिवाजी महाराजाच्या पदरीं नोकरांस राहिला. इकडे कासीमनें किल्ल्याचा मजबूत बंदोबस्त करून काहीं लढाऊ जहाजांसह कोंकणच्या किनाऱ्यावर हल्ले करून पुष्कळ धुमाकूळ माजवून इ. स. १६७८ त पावसाळा काढण्यासाठीं मुंबई बंदरात काफिला नागरून राहिला. महाराजांनीं त्याचे पारिपत्य करण्यासाठीं आपले आरमारी अमल-

दार दौलतखान व दरियासारंग ह्यांस चार हजार लष्करासह पन-वेलीवरून चालून जाऊन सिद्दीच्या काफियावर हल्ला करण्यास पाठविलें परंतु पावसाळ्याच्या तुफानामुळें त्याचे प्रयत्न निष्फळ होऊन त्यास परत हटावें लागलें. सिद्दी कासीमनें ह्याचें उद्दें अलि-बागचा किनारा लुटून काढिलें. इ. स. १६७८ च्या अक्टोबरांत एक मोठें लश्कर व प्रचंड तोफखाना बरोबर देऊन दौल-तखानाला महाराजांनीं जंजिऱ्यावर पाठविलें. परंतु सिद्दी कासी-मानें इ. स. १६८० च्या फेब्रुवारीपर्यंत मुंबई बंदरात राहून मग पेण नदीच्या मुखानें प्रवेश करून पुष्कळ लुटालूट करून मुलूख उध्वस्त केला. कासीमाच्या ह्या शहानें मराठा लश्कराचे प्रयत्न निष्फळ होऊन त्यांना पुन्हां परत हटणें भाग पडलें.

जंजिरा हस्तगत करण्याचे महाराजाचे अनेक प्रयत्न निष्फळ झाल्यामुळें त्याच्या शेजारीच एकादें बेट काबीज करून त्याची तटबंदी करून तें आपलें मुख्य आरमारी ठाणें करावें ह्या हेतूनें महाराजांनीं पूर्वीपासूनच पुष्कळ विचार व तपास चालविले होते. शेवटीं मुंबईच्या दक्षिणेस अकरा मैलावर व जंजिऱ्याच्या उत्तरेस तीस मैलावर कादेरी (कान्हेरी) बेट पसंत केलें, आणि त्यावर मजबूत तटबंदी करण्याचें ठरविलें. हें बेट अगदीं नाक्यावर अस-ल्यामुळें मुंबईच्या इंग्रज वखारदारानीं वाधा काढिला. परंतु त्याला न जुमानता महाराजांनीं तटबंदी सुरू केली. पण इंग्रज व शिद्दी ह्यांनीं एक जुटीनें चाल केल्यानें महाराजाच्या लष्करास माघार

मोगलांशी पुन्हा सामना; शेवटचे आरमारी युद्ध. १२३

ध्यावी लागली. पुढे इ. स. १६७९ त महाराजांनी पुन्हा कांदेरीच्या तटबंदीचे काम सुरू केले. इंग्रजांनी पुन्हा अक्षेप घेतला, व लढण्याची धमकी दिली. इ. स. १६७९ च्या आक्टोबरांत दौलतखानाने साठ लढाऊ जहाजांच्या काफिल्यासह चौलच्या उत्तरेकडून इंग्रजांच्या जहाजांवर हल्ला करून त्याची दाणादाण केली. तथापि शिंदीच्या मदतीने व त्यांची जहाजे प्रचंड असल्यामुळे इंग्रजांनी मराठ्यांच्या आरमागचा पराभव करून कांदेरीवर तोफाचा भडिमार चालविला परंतु ह्या कृत्याबद्दल मराठे सूड उगविल्याशिवाय राहणार नाहीत ह्या भीतीने इंग्रजांनी माघार घेऊन महाराजांशी तह करण्याचा विचार चालविला. परंतु त्यांना भीती वाटत होती त्या प्रमाणे घडले. महाराजांनी जमिनीवरून मुंबईवर हल्ला करण्यासाठी कल्याणभिवंडीच्या मार्गाने ठाण्याच्या बाजूने मोठे लष्कर पाठविले. इकडे शिंदीने मराठ्यांना शह देण्यासाठी कांदेरी जवळचे उंदेरी बेट काबीज करून त्याची तटबंदी इ. स. १८८० च्या प्रारंभी पुरी करून दिली त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी दौलतखान आपले मराठा आरमार नागोठणे बंदरातून घेऊन निघाला. त्याने उंदेरीवर हल्ला केला त्यात त्याला प्रारंभी यश आले, परंतु शेवटी निकराची लढाई होऊन त्याला परत हटावे लागले. ह्यात मराठ्यांची चार मोठी व चार लहान लढाऊ जहाजे बुडाली व तीनशे लोक मेले व जखमी झाले. शिंदीचे फारसे नुकसान झाले नाही. परंतु पुढे थोड्याच दिवसांनी महाराज आजारी पडून त्याचे देहावसान झाल्याने इंग्रजांवरचे विघ्न टळले.

भाग १२ वा.

देहावसान,-चारित्र्य,-शील;-राज्यव्यवस्था.

द्याप्रमाणें आपल्या पराक्रमानें, अलौकिक बुद्धिकौशल्यानें, धाडसानें व कर्तबगारीनें असंख्य अडचणी व भयंकर संकटें द्यातून पार पडून महाराजांनीं सर्वत्रावर सरशी करून विजय संपादून आपला स्वराज्यस्थापनेचा हेतु सिद्धीस नेला, व ते राज्यवैभवाच्या आणि यशाच्या शिखराला पोहोचले होते. परंतु त्याचे शेवटचे दिवस त्याचा पुत्र संभाजी द्याच्या उच्छृंखळ वर्तनामुळें व गृहकलहानें हवेतसे सुखाचे गेले नाहीं. महाराज विजापुरच्या मुलतानाच्या तर्फेनें मोगलाशीं लढण्यांत गुंतले असतां इ. स. १६७८ च्या नव्हेंबरात त्यांचा पुत्र संभाजी त्याच्या कबजांतून निसटून मोगल सरदार दिलेरखानाला जाऊन मिळाला. संभाजीचीं लक्षणें उद्धानपणापासूनच वाईट होती. तो महाराजासारखाच किंबहुना द्याच्याही पेक्षा अधिक बलवान्, धाडसी व शूर होता खरा. परंतु तो फार तामसी, तापट, लहरी, हट्टी, चंचल, अविचारी व दुर्वर्तनी होता. त्याच्या एका अनीतीच्या व अविचारी कृत्याबद्दल त्याला महाराजांनीं पन्हाळ्यावर अटकेंत ठेविलें होतें. तेथून तो एके दिवशीं आपली पत्नी येसुबाई व थोडे साथीदार द्यासह पळून जाऊन दिलेरखानाकडे गेला. शिवाजी महाराजाना हें कळताच त्यांनीं त्याचा पाठलाग करविला, पण त्याचा

काहीं उपयोग झाला नाही. संभाजी आपल्याकडे येतो आहे असे कळताच दिलेरखानाने आपला अमलदार इखलासखान झाला चार हजार सैन्यासह त्याच्या स्वागतास्तव पाठवून त्याला आणविले व त्याचा सत्कार केला. संभाजी आपणास मिळाल्याबद्दल दिलेरखानाला अत्यानंद होऊन त्याने औरंगजेबाकडून संभाजीला सात हजाराची मनसब व राजा ही पदवी व एक सारीचा हत्ती ही देवविली.

पुढे जेव्हां दिलेरखानाचा इ. स १६७२ त विजापुराजवळ पराभव होऊन त्याला मागे हटावे लागले, तेव्हा त्याने मिरज—पन्हाळ्याच्या बाजूला चाल करून संभाजीच्या सल्ल्याने व मदतीने किल्ले घेण्याचे कारस्थान रचिले. त्याने संभाजीकडून प्रथम भूपाळगडावर हल्ला करविला. आपल्या घन्याच्या पुत्राशी कसे लढावे याचे किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा झाला कोडे पडले. शेवटी त्याने गडाच्या किल्ल्या आपल्या हाताखालच्या अमलदाराला सोंपून तो भूपाळगडाहून निघून शिवाजीमहाराजाकडे गेला. इकडे किल्ला पडला. महाराजाने ह्या त्याच्या नेमळटपणाचा व त्यामुळे किल्ला गुमावण्याला तो कारण झाला त्याबद्दल अतिशय राग येऊन त्यानी ताबडतोब त्याला तोफेच्या तोंडी दिले.

ह्या दरम्यान महाराजांनी आपल्या विश्वासु हेरामार्फत संभाजीला परत आणण्याचे प्रयत्न चालविलेच होते. परंतु संभाजी स्वतःच कंटाळून जाऊन निसटण्याची व परत पित्याकडे येण्याची संधी पाहात होता. इतक्यात संभाजीला पकडून दिलेले पाठविल्याबद्दल औरंगजेबाचे गुप्त फरमान दिलेरखानाला आले. दिलेर-

खान संभाजीला दिलेल्या वचनाला स्मरला व त्यानें संभाजीला बादशाहाच्या गुप्त फरमानाची बातमी देऊन त्याला पळून जाण्यास मदतही केली, असें झणतात. संभाजी २० नवेंबर १६७९ च्या रात्री आपल्या पत्नीला पुरुषवेष देऊन थोड्या अनुयायांसह निसटला आणि आपल्या पित्यानें आपणास आणण्यासाठी पाठविलेल्या तुकडीला गाठून पन्हाळ्यावर ता. २ डिसेंबर रोजी जाऊन पोहोचला. दिलेरखानाच्या पूर्वीच्या वर्तनावरून तो इतका मोठा विश्वासाला जाणारा असेल, तसेंच अनायामें हातीं लागलेल्या आपल्या कट्या शत्रूच्या मुलाला त्यानें असें निसटून जाण्यास दिलें असेल, असें वाटत नाही; आणि त्यानें संभाजीचा पाठलाग करण्याचे जे प्रयत्न केले ते निवळ बादशाहाची समजूत करण्यासाठीं नसून खरेखुरे असावे, असें दिसते. परत आल्यावर महाराजांनीं संभाजीचे स्वागत केले, परंतु त्याला पुन्हा किल्ल्यात अटकेत ठेविलें.

संभाजीच्या ह्या बंडखोर वर्तनानें आपल्या राज्याच्या भावी स्थितीची महाराजाना अत्यंत काळजी वाटूं लागली. संभाजीसारख्या अविचारी, दुराचारी, क्रूर, स्वाभिमानशून्य पुत्राच्या हातात राज्य ठेवणें महाराजाना अति धोक्याचें वाटूं लागलें. बरे त्याला गादी न देता दुसरा पुत्र राजाराम ह्याला द्यावी, तर तो अल्पवयी असल्यामुळें सर्व सत्ता व कारभार करण्यासाठीं प्रतिनिधिमंडळ नेमणें भाग पडणार, झणजे अर्थात् दुसन्याच्या हातांत लगाम देणें, असें होतें. शिवाय तसें केलें तरीही आपल्या मंत्रिमंडळात परस्पर मत्सर व ईर्ष्या ह्यांचा प्रादुर्भाव असल्यामुळें प्रतिनिधिमंडळही सुरळीत चालेल

अशी स्थिति नव्हती. महाराजांनी संभाजीला उपदेश करून. पुराण-कथा सांगून, आपले राज्यवैभव दाखवून, आणि असे अनेक उपाय करून ताळ्यावर आणण्याचे प्रयत्न केले. परंतु संभाजीच्या मनावर त्याचा कांहीं एक परिणाम न होता ते व्यर्थ गेले.

ह्या काळजीत व नाजूक स्थितीत महाराजांनी स्वतः एक चूक करून भर घातल्यासारखे केले होते त्यांना तीन बायका असतानाही त्या वेळच्या वेडगळ चालीला अनुसरून ह्यणा, किंवा आपल्या प्रस्थापित झालेल्या क्षत्रियवाला वैदिकधर्माविधि व संस्कार करून अधिक पुष्टि देण्याच्या हेतूने ह्यणा, महाराजांनी राज्याभिषेक झाल्यानंतर ह्यणजे आपल्या वयाच्या ४७ व्या वर्षी आणखी तीन बायका केल्या. त्यामुळे अंतःपुरातील कारस्थान व कलह वाढला. आपल्यामार्गे गादी कोणास द्यावी ह्या प्रश्नाचा वरच्यावर खल होऊं लागल्यामुळे गृहस्थिति अधिकच नाजूक व क्लेशजनक होत गेली, आणि महाराजाची काळजी भयंकर वाढली. अशा स्थितीत व्यंकोजी कडूनही निरुत्साहकारक खबर आली. ह्या प्रकारे सर्वत्र चिंताजनक परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे महाराजांच्या मनात काळजीचे व भावी स्थितीच्या पिचाराने काहूर माजून त्याच्या प्रकृतीवर परिणाम होऊं लागला. आपला मृत्युकाळ जवळ येऊन ठेपला असे त्याची मनोदेवता त्यास सांगू लागली. थोड्याच दिवसांत महाराज त्याजरी पडले. ह्यापूर्वी म्हणजे त्यांना आपला अंत जवळ आला आहे असे वाटू लागल्यावर महाराजांनी रामदामाची भेट घेऊन त्यांनी त्यास गृहकलहाची सर्व हकीकत सांगितली, व रामदा-

सांनी त्यांस रामाची प्रार्थना व स्मरण करून आणि करुणा भाकून घरातील सर्वांचें समाधान करण्यास सांगितलें; आणि नंतर महाराजांनी रामदासाची क्षमा मागितली व ही आपली शेवटचीच भेट असें सागून निरोप मागितला, व ते रायगडास परत गेले, असें म्हणतात. पुढे लवकरच म्हणजे ता. २५ मार्च (कित्येकाच्या मते २८ मार्च) १६८० रोजी त्याचा गुढगा दुखू लागला (कित्येकाचे मते, त्याना भयंकर ताप व अमाश झाला व शिवदिग्विजय आणि तारीख-इ-शिवाजी ह्याच्या मते सोयराबाईनें विषप्रयोगानें महाराजाचा वध केला,) व त्यांचें पुढें गुढगी नामक भयंकर रोगांत पर्यवसान दोजून ता. ९ (कित्येकाच्या मते ता. ३) एप्रील १६८० रोजी देहावसान झालें. मृत्युसमय जवळ आलेला पाहून महाराजांनी आपल्या मंत्रिमंडळाला व सरदाराना त्याच्या भावी जबाबदारीची जाणीव करून देऊन व योग्य उपदेश करून, तसेंच आपल्या सर्व आतांचें व इष्टमित्रांचें सात्वन करून त्याना दुःख न करण्यास सांगितलें व दिलासा दिला. आणि नंतर त्यांनी समाधि लावून देह सोडिला.

ह्याप्रमाणें आपल्या अलौकिक विक्रमानें, अचाट बुद्धिमत्तेनें, अगाध राजकारणपटुत्वानें, अपूर्व घटनाचातुर्यानें महाराष्ट्राला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊन, स्वधर्माचें संरक्षण करून, मोगल साम्राज्याच्या प्रचळ सत्तेला धुडकावून, विजापुर व गोळकोंडा दरबाराना आपले अंकित करून घेऊन, महाराष्ट्रीयाना, मराठी भाषा बोलणाराना, परवशतेतून मुक्त करून स्वातंत्र्याच्या महत्वाची जाणीव

करून देणारा महापराक्रमी वीर इहलोक सोडून गेला ! सर्व महाराष्ट्र हळहळला ! सर्वत्र दुःखाची छाया पसरली ! आपल्या पित्याच्या भयंकर आजाराची खबर लागताच संभाजीने पन्हाळ्याहून अत्यंत वेगाने रायगडास जाऊन भेटण्याचा प्रयत्न केला. रायगडाच्या पायथ्याशी पोचतो न पोचतो तोच त्याला महाराजांच्या देहावसानाची दुःखद वार्ता कळली ! तोच त्याला त्वेश येऊन त्याने ज्या उंटाने आपणास आणण्यांत विलंब केला त्याचा शिरच्छेद करून, व पुढे शिरहीन उंटाची एक प्रतिमा तयार करवून, आपल्या उद्रेगाचे सात्वन करून घेतले ! असो.

शिवाजी महाराज म्हणजे एक शूर, साहसी, परंतु अत्यंत कपटपटु, खुनी, क्रूर लुटारू पुरुष होते, द्यापेक्षां त्याच्यामध्ये विशेष काहीं गुण नव्हते, अशा प्रकारचा ग्रह व अभिप्राय अविश्वसनीय व उग्रद द्वेषमूलक ग्रंथांवर भिस्त ठेवण्याच्या परकिय इतिहासकारांच्या कलामुळे व एकांगी टीकेमुळे प्रचलित झाला आहे. अशा प्रकारचा ग्रह होण्याला काफीखानाच्या द्वेषमूलक व अविश्वसनीय ग्रंथासारखे ग्रंथ जसे कारण झाले, तसेच एतद्देशीय बखरकारांचे अत्यंत अतिशयोक्तिपूर्ण ग्रंथही काहीं अंशी कारण झाले आहेत, द्यात शंका नाही. तसेच महाराष्ट्राचे आजपर्यंत जे इतिहास लिहिले गेले आहेत ते न्यायमूर्ति रानड्यांसारख्यांच्या एक दोन ग्रंथांखेरीज बाकीचे बहुतेक काफीखानाच्या ग्रंथाच्या आधारें लिहिलेल्या ग्राट डफच्या ग्रंथावर भिस्त ठेऊन अथवा त्याच्या अनुवादासारखेच लिहिले गेले असण्यामुळे शिवाजी महाराजांविषयी असा विपरीत ग्रह झाला आहे.

चंद्रराव मोरे व बाजी घोरपडे ह्यांचा नाश व अफझुलखानाचा वध ह्या फक्त दोन तीन गोष्टींवरूनच, व त्यांना भलतेच महत्त्व देऊन हा दोषारोप करण्यांत येतो. परंतु मागील भागांमध्ये जें विवेचन केलें आहे त्यावरून हा दोषारोप किती चुकीचा व अन्यायाचा आहे, तें सहज दिसून येईल. प्रत्यक्ष महाराजांच्या नाशाच्या प्रयत्नाला जो मददगार झाला होता, ज्यानें सामोपचाराचें बोलणें अमान्य करून महाराजावर पाहुणे म्हणून बोलावून मारेकरी घातले त्या चंद्ररावाचा, तसेंच ज्याच्या कपट कारस्थानानें शाहाजीचे भयंकर हाल होऊन मृत्युमुखी बळी पडण्याची वेळ आली होती त्या बाजी घोरपड्याचा नाश केल्याबद्दल शिवाजी महाराजाना दोष देणें गैरशिस्त आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. ज्यानें दगलबाजीच्या हेतूनें प्रथम खोडी काढून घाला घातला त्या अफझुलखानाचा स्वसंरक्षणास्तव जर महाराजांनीं वध केला तर त्यावरून महाराजांच्या पदरीं खुनीपणाचा दोष कसा बांधतां येईल ? विजापुर-गोळकोंड्याच्या सुलतानांच्या अनन्वित कृत्यांसारखीं भयंकर कृत्ये महाराजांच्या हातून घडलीं नव्हती; औरंगजेबाप्रमाणें अन्य धर्मीयांचा भयंकर छळ, किंवा त्याच्या असंख्य धर्मसंस्थांचा विध्वंस महाराजांनीं कधीही केला नव्हता. स्वतःच्या बापाला कारागृहवास दाखविणाऱ्या औरंगजेबाप्रमाणें पितृद्रोहाच्या पातकासारखें पातक महाराजांकडून घडलें नव्हतें; तसेंच स्वतःच्या भावाचा खून करणाऱ्या औरंगजेबाप्रमाणें महाराजांचे हात भ्रातृरक्तदूषित झाले नव्हते ! अशीं अधम कृत्ये महाराजांच्या स्वप्नींही नव्हतीं. महा-

राजांनी अनेक लुटी केल्या तरी त्या दरोडेखोरांच्या नीच कर्मासारख्या नसून केवळ राजकीय स्वरूपाच्याच होत्या. उलट, मशिदी, कुराण इत्यादिकांचा नाश, परस्त्रियाची अब्रू घेणे अशीं अधम कृत्ये महाराजांनी कधीही न केल्याचें, तसेंच लढाईत हातीं लागलेल्या स्त्रियांना मातेप्रमाणें मान देऊन परत त्यांच्या नातेवाइकाकडे सुरक्षित सोपून दिल्याचें, कैद केलेल्या वीराना मर्दपणानें मानपानानें सोडून दिल्याचें, आणि गरिबाना कधीही न नाडल्याचें महाराजांचा द्रष्टा खुद्द काफीखान यानेंच कबूल केलें आहे. ह्या एकंदर गोष्टींचा विचार केला असता वरील दोषारोपात कितीसैं सत्य आहे तें सहज दिसून येईल.

युरोपातील एका प्रसिद्ध महापुरुषाविषयीं अशी एक म्हण आहे की, सामान्य जनाचें मनोरंज्य किंवा स्वप्नसृष्टि, तशा त्यांच्या प्रत्यक्ष चरित्रातील गोष्टी असत. म्हणजे ज्या गोष्टी सामान्य जनाना अद्भुत किंवा अलौकिक वाटाव्या, तशीं त्यांची सामान्य प्रत्यक्ष कृत्यें होती. ही म्हण शिवाजी महाराजाना यथार्थ लागूं पडते. त्यांनीं आपलें विशाल ध्येय कसें तंतोतंत कृतींत उतरविलें ह्याचा विचार केला म्हणजे त्याचें असामान्यत्व, अलौकिकत्व, सहज लक्षांत येतें. जगत्प्रसिद्ध सीझर, नेपोलियन इत्यादि महान् वीरा इतके शिवाजीमहाराज एका महान् वीर व योद्धे होते, एवढ्यानेच त्यांच्या मोठेपणाचें संपूर्ण यथार्थ वर्णन होत नाहीं. संघटनाचातुर्य व मुत्सद्दिपणा ह्यात महाराज नेपोलियन पेक्षाही अधिक श्रेष्ठ होते, ही गोष्ट नेपोलियनच्या वेळच्या परिस्थितीशीं शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या परिस्थितीची तुलना

केल्याने सहज दिसून येईल. नेपोलियनला स्वातंत्र्याचा कित्येक शतके उपभोग घेतलेल्या सुव्यवस्थित, सुशिक्षित व संघटित झालेल्या राष्ट्राने नायकत्व करावयाचे होते, तशी स्थिति महाराजांची नव्हती. डोंगरांत राहून कशीबशी उपजीविका करणाऱ्या, पुरे वस्त्रही ज्यांना नेसावयाला मिळत नव्हते, स्वातंत्र्य व स्वराज्य झणजे काय ह्याची कल्पना ज्यांना स्वप्नांत सुद्धा ठाऊक नव्हती, कित्येक शतके जे परवशतेत व अज्ञानात खिचपत पडले होते, अशा जंगली मावळ्यात स्वाभिमानाची व स्वदेशाभिमानाची स्फूर्ति उत्पन्न करून त्यांना तालीम देऊन उत्तम, व पुढे अजिंक्य झणून प्रसिद्धि पावण्या इतके, शूर योद्धे बनवून त्यांच्यातून एक प्रचंड सैन्य व स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्यात जी लोकोत्तर बुद्धिमत्ता व अलौकिक संघटनाचातुर्य महाराजांनी दाखविले, व अशा सजीव केलेल्या सैन्याच्या व राष्ट्राच्या साहाय्याने नुसत्या विजापुर-गोळकोंडादिकांच्याच नव्हे, परंतु अत्यंत वलिष्ठ अशा मोगल साम्राज्यसत्तेलाही बिनतोड शह देऊन धक्का देऊन त्यांचे साम्राज्यमंदिर खिळखिळें करून टाकिले, आणि एका लहानशा उज्जड जहागिरीतून एक प्रचंड साम्राज्य निर्माण केले, ह्यात महाराजांनी जो अपूर्व मुत्सद्दिपणा, अगाध युक्तनैपुण्य व सामर्थ्य दाखविले, ह्या दृष्टीने पाहिले झणजे नेपोलियनासारख्यापेक्षा महाराजांच्या अंगी किती तरी मोठी योग्यता होती, ते दिसून आल्याखेरीज राहणार नाही.

त्या वेळीं मुसलमानांनी हिंदुधर्माचा व हिंदूंचा जो छळ चालविला होता त्याचा विचार केला तर शिवाजी महाराजांच्या मनाची

जर खरोखर नीच प्रवृत्ति असती तर ते त्या छळाबद्दल खात्रीने सूड घेतल्याविना राहिले नसते. परंतु त्या महात्म्याची परधर्माविषयी प्रवृत्ति व वर्तन अत्यंत उदारपणाचे व सहिष्णुतेचे होते. परधर्माचा छळ किंवा मशिदीचा उच्छेद ह्या गोष्टीतर त्यांनी स्वप्नांत सुद्धा केल्या नाही, पण उलट महाराजांनी हिंदु देवालयाप्रमाणे मशिदी व कबरी ह्यांना सुद्धा वर्षासने करून दिली होती; एवढेच नव्हे परंतु बाबा याकूतसारख्या मुसलमान फकिरांनाही निवास बांधवून देऊन नेमणुका करून दिल्या होत्या. ह्यावरून शिवाजीमहाराज किती उदारधी, सहिष्णु व पापभीरू होते, ते उघड आहे.

शिवाजी महाराज स्वतः अत्यंत धर्मशील होते. त्यांना किर्तन पुराणाचा फार नाद असे. स्वारीच्या धामधुर्मांत सुद्धा ते देवदर्शने, तीर्थयात्रा, दानधर्म इत्यादि करण्यास चुकत नसत. त्यांनी अनेक देवालये बांधविली, असंख्य देवालयाचा जीर्णोद्धार केला. त्यांनी वेदशास्त्राध्ययनाला फार मोठे उत्तेजन देऊन त्याचे तसेच संस्कृताच्या अभ्यासाचे पुनरुज्जीवन केले. श्रावणमहिण्यात रमणा करून ब्राह्मणाना दानदक्षणा देण्याचा प्रघात त्यांनी पाडिला. महाराजांचे परमार्थाकडे फार लक्ष असे, आणि त्यांची व रामदासांची भेट झाल्यावर त्यांचा अनुग्रह घेऊन रामदासास त्यांनी गुरु केले होते. रामदासाना महाराजांनी आपले सर्व राज्य अर्पण केले, ते त्यांनी महाराजाना परत सौंपून दिले, आणि आपल्या तर्फेने आपला प्रतिनिधि झणून ते त्यास चालविण्यास सांगितले, आणि ह्या दानाचे द्योतक झणून महाराजांनी भगवाझेडा हे आपले राष्ट्रीयनिशाण केले, असे द्घणतात.

शिवाजी महाराज स्वतः अत्यंत नीतिमान पुरुष होते. ते किती मातृभक्त होते, तसेंच आपल्या पित्याशी मतभेद असतांही त्यांची पित्याच्या ठायी किती निस्सीम भक्ति होती तें मागील वर्णनावरून सहज व्यक्त होईल. त्या वेळच्या रूढीला अनुसरून त्यांनीं जरी सहा सात बायका केल्या होत्या (आणि कित्येकांच्या मताप्रमाणें अंगवस्त्रेही ठेविलीं होती) तथापि त्यां सर्वांवर त्यांचें सारखेंच प्रेम होतें. महाराज अत्यंत पुत्रवत्सल होते. लहानपणापासून जात्याच अतिशय धर्मशील असल्यामुळें महाराजाची खासगी राहणी फार साधी होती. महाराजाना कोणत्याही प्रकारचें व्यसन नव्हतें. ते जरी अत्यंत धर्मशील होते तथापि ते धर्मांध नव्हते ही गोष्ट त्यांच्या परधर्मसहिष्णुतेवरून सिद्ध होते. ह्या त्यांच्या सच्छील वर्तनावद्दल काफाखाना सारख्यानेंही साश्चर्य पूज्यबुद्धि व्यक्त केली आहे, ह्यात नवल काय ?

शिवाजी महाराजाची योग्यता त्यांच्या शीलाप्रमाणेंच त्यांच्या बिनतोड व अनुपमेय योजनाशक्तीनें व प्रत्यक्ष कर्तबगारीनें व्यक्त होते. दुसऱ्याच्या स्वभावाचें परीक्षण करण्याचा स्वाभाविक चाणाक्षपणा, प्रसंगाला अनुसरून दूरदृष्टीनें यथायोग्य वर्तन व बिनचूक व बिनतोड व्यवस्था करणें, आणि उच्च शील तसें उच्च ध्येय, ह्यांतच महाराजाच्या यशाचें इंगीत होतें. महाराजाच्या धर्मशील, नीतिमान व करारी स्वभावामुळें व तदनु रूप वर्तनामुळें त्यांच्या अमलदारामध्यें व सैन्यामध्येही उच्च प्रकारची नितीमत्ता, शिस्त, स्वामिनिष्ठा, आज्ञाधारकता, कर्तव्यदक्षता इत्यादि गुण विशेष रीतीनें

दिसून येते. महाराजाच्या प्रतापशाली व विजयी कारकीर्दीमुळे तत्कालीन महाराष्ट्रीयामध्ये एक प्रकारचे नवीन जीवन उत्पन्न झाले व त्याच्या नावाच्या जादूने सर्व महाराष्ट्र भारून जाऊन त्याच्यामध्ये एकराष्ट्रीयत्वाची भावना प्रादुर्भूत झाली. महाराजांनी कोणतीही राज्यकारभारपद्धति पाहिली नव्हती तसेच सैन्यसंघटनेचाही त्यांनी कोठे जाऊन अनुभव घेतलेला नव्हता. ह्या दोन्ही बाबतीत त्यांना कोणाची सल्ला किंवा कोणाकडून शिक्षण मिळालेले नव्हते. त्यांनी विशाल व प्रजेला सुखकर अशी जी राज्यकारभारपद्धति व संघटना निर्माण करून अमलात आणिली, आणि जी नमुनेदार सैन्यसंघटता करून अजिंक्य सेना तयार केली ती केवळ त्यांनी आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने केली होती. त्यांनी ज्या संस्था निर्माण केल्या त्या त्याच्या पश्चात् इतरांना अनुकरणीय झाल्या. ह्या एकंदर गोष्टींवरून ह्या विभूतीच्या लोकोत्तर विशाल बुद्धिमत्तेची व अपूर्व योजनासामर्थ्याची सहज कल्पना होते.

विजापुर, दिल्ली इत्यादि प्रबळ पादशाही सत्तेला धुडकावून शह देऊन आणि त्यांच्याशी दोन हात करून त्यांना त्राही त्राही करून सोडिले, व हिंदुपदपादशाहीची स्थापना केली, ह्यात महाराजांनी आपल्या स्वदेशीयामध्ये, हिंदूमध्ये नुसत्या राज्यस्थापनेचीच नव्हे परंतु सर्व दृष्टींनी राज्यव्यवस्था यशस्वी करण्याची, परकीयांचा पाडाव करण्याची, सैन्यघटना करण्याची, आरमार तयार करण्याची, प्रबळ शत्रूशी सुद्धां आरमारी युद्ध करण्याची शक्ति हिंदु राष्ट्रात आहे, हे प्रत्यक्ष कृतींनी सिद्ध करून दाखविले. एव-

ढेंच नव्हे परंतु हिंदुधर्म, हिंदुत्व कित्येक शतकेपर्यंत परवशतेखाली जरी दडपले गेले असले तरी मुद्धां ते नष्ट शाले नसून ते सजीव व कार्यक्षम आहे, व त्याचे पुनरुज्जीवन व विस्तार होऊन त्याचा विजयध्वज सहज फडकू शकेल हे जगाला ह्या महान् कर्मवीर विभूतीने सिद्ध करून दिले.

राज्यव्यवस्था व कारभारपद्धति.

शिवाजी महाराज निवर्तले त्या वेळी त्यांच्या राज्याचा उत्तरेस धरमपुर संस्थानापासून दक्षिणेस कारवारांत गंगावती नदीपर्यंत आणि पूर्वेस बागलाण ह्या उत्तरेकडील भागापासून नाशीक, पुणे, सातारा व कोल्हापुरचा बराच मोठा भाग ह्यांतून त्याची हद्द जाऊन पुन्हां पूर्वेकडे थेट तुंगभद्रेच्या किनाऱ्यापर्यंत आणि तेथून वेलोर, जिंजी हे भाग व मद्रास इलाख्यातील बल्लारी, चित्तूर व अर्काट परगण्यांच्या काही भागापर्यंत आणि पश्चिमेस कोंकणपट्टी, इतका विस्तार होता. ह्याचे त्यांनी तीन सुभे केले होते. त्यांमध्ये (१) उत्तरच्या सुभ्यांत डांग, बागलाण, सुरतच्या दक्षिणेस कोलवण, मुंबईच्या उत्तरेची कोंकणपट्टी आणि देश इतक्या भागाचा समावेश असून त्यावर मोरोपंत पिंगळे ह्याला सुभा नेमिले होते; (२) दक्षिणच्या सुभ्यांत मुंबईच्या दक्षिणेची कोंकणपट्टी, सावंतवाडी, आणि उत्तर कानड्याच्या किनाऱ्यावरील मुलूस हे भाग असून त्याची सुभेदारी आण्णाजी दत्ताकडे होती व (३) दत्ताजीपंताच्या सुभेदारीखालील सुभ्यांत सातारा, कोल्हापुर, बेळगांव व धारवाडातील कर्नाटकाचा भाग व तेथून थेट तुंगभद्रेच्या पश्चिमे-

कडील मुलूख हे भाग होते. झांशिवायच्या जिजी, चित्तूर, अर्काट झा नवीन जिंकिलेल्या भागांवर त्यांच्या रक्षणासाठी सैन्य ठेवून कारभार चालविण्यांत येत होता. झांखेरीज दक्षिण धारवाडचा मुलूख, सुंडा व बेदनूर झांवर वर्चस्व स्थापन झाले होते व खंडणी घेण्यात येत असे. शिवाय आजूबाजूच्या मोगलाई प्रदेशांत चौथ वसूल करण्याचा हक्क होता तो निराळाच. झा सर्व राज्यांत जुने, व महाराजांनी बांधविलेले नवे मिळून एकंदर २४० किल्ले होते. झा सर्व राज्यांचे वार्षिक उत्पन्न नऊ कोटी रुपयांचे होते. झाशिवाय महाराज निवर्तले त्या वेळीं खजिन्यांत पुष्कळ मोठी रक्कम शिल्लक असून जडजवाहीर इत्यादि मौल्यवान वस्तू असंख्य होत्या.

शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार चालविण्यासाठी आपल्या कारकीर्दीच्या सुरवातीस पेश्वा, मुजुमदार, डबीर व सबनीस असे चार मंत्रि नेमिले होते. पुढे जसजसा राज्याचा विस्तार होत गेला तसतसे मंत्रिमंडळ वाढवून शेवटीं इ. स. १६७४ च्या सुमारास त्यांची संख्या आठ झाली व त्यांना अष्टप्रधान हें नांव देण्यात आले. त्यां-मध्ये (१) पेश्वा (मुख्य प्रधान) हा प्रमुख असून त्याच्याकडे राज्याची सामान्य देखरेख, राजाच्या गैरहजेरीत त्यांचे प्रतिनिधित्व करणे, राज्यकारभार सुरळीत चालावा झासाठी सर्व अमलदारांवर देखरेख ठेऊन ते एक जुटीने काम करतील अशी व्यवस्था ठेवणे, इत्यादि कामे असत; राजाच्या सहीशिक्याखाली पेश्वाचे सहीशिके होत असत. (२) अमात्य हा दुसरा मंत्री असून त्याच्याकडे राज्याची जमाबंदी, जमाखर्च वगैरे ठेविणे हीं कामे असत. (३)

मंत्री (वाकिआनवीस, वाकनीस) ह्या तिसऱ्याप्रधानाकडे राजाच्या दैनिक व सामान्य कार्यांची व दरबारातील प्रसंगांची हकीकत लिहून ठेविणे, राजाच्या भोजनादि गोष्टींवर देखरेख ठेविणे वगैरे कामे असत.

(४) चौथा सचिव (सुरनावीस, सुरानीस) ह्या मंत्र्यावर राजाच्या पत्रव्यवहाराची सर्व जबाबदारी असून त्याला महालाचे व परगण्यांचे जमाखर्च तपासावयाचे कामही करावे लागे. (५) परराज्याशी असलेल्या संबंधाच्या, तसेच संधि, विग्रह इत्यादि महत्त्वाच्या गोष्टीत राजाला सल्लामसलत देण्याचे काम सुमंत (डबीर) नामक मंत्र्याकडे असून, परराज्यांच्या वाकिलाच्या भेटी व त्याच्याशी सल्लामसलत करणे, परदेशांतून बातमी मिळविणे, आणि राज्याचे वजन परराज्यांत राहिल अशी खबरदारी घेणे, इत्यादि त्याचे कर्तव्य असे. (६) सेनापति (सर-इ-नौबत,) हा सैन्याचा मुख्य अधिकारी असे. (७) सातवा पंडितराव अथवा दानाध्यक्ष हा असून त्याला दानधर्म, धर्मसंबंधी व जातिसंबंधी प्रश्नाचा व तंत्र्याचा निकाल करणे, धर्मकृत्याचे दिवस नकी करणे, अनीति व धर्मतत्वांचे उल्लंघन इत्यादि गुन्हांबद्दल शिक्षा व प्रायाश्चित्त देणे वगैरे कामे करावी लागत. (८) आठवा न्यायाधीश हा मंत्री मुलकी व फौजदारी कज्याचा निकाल, जमिनी, कुळकरणे, पाटिलक्या इत्यादि बाबतींच्या तंत्र्यांचा निवाडा करणे वगैरे कामे करी.

सेनापती खेरीज करून बाकीचे सर्व मंत्री ब्राह्मण असत. राज्याच्या सर्व पत्रव्यवहाराचे काम कायस्थप्रभु कारकुनांकडे असे. सात चिटणीस व मुनशी हे हुद्दे वरच्या पायरीचे होते. खलिते,

सनदा व तहनामे ह्यांच्यावर राजाच्या सहीशिक्याखाली ह्या आठी मंड्यांच्या सहा व शिके होत असत. असें अष्टप्रधानमंडळ जरी होतें तरी राज्याचीं सर्व सूत्रें महाराजांच्याच हातीं असत व त्यांच्या आज्ञेनें सर्व कारभार चालत असे.

शिवाजी महाराजांनीं वंशपरंपरा हुद्दे व अधिकार चालविण्याची पद्धति बंद केली वंशपरंपरापद्धति राज्यकारभाराला तसेंच राज्याच्या मजबुतीला व चिरस्थायीपणाला विघातक आहे (आणि पुढें हीच वंशपरंपरापद्धति मराठा साम्राज्याच्या नाशाला कारण झाली) ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात येऊन त्यांनीं कर्तबगारी व लायकी ह्यांच्या अनुरोधानें नेमणुका करण्याची पद्धत चालू केली. कोणीही मनुष्य मग तो मोठा अमलदार असो किंवा यःकश्चित् शिपाई असो, तो नालायक आहे असें आढळताच त्याला ते अधिकारावरून दूर करून त्याच्या जागीं दुसऱ्याची नेमणूक करण्यास कधीही मार्गेंपुढें पाहात नसत. ह्यामुळे प्रत्येक जण आपल्या कार्यांत विशेष दक्षता ठेवून आपल्या अंगीं कार्यक्षमता प्राप्त व्हावी म्हणून झटत असे. तसेंच महाराजांनीं आपल्या सैन्याला व सैन्यातील अधिकाऱ्यांना जमिनीच्या नेमणुका बाधून देऊन त्यांच्याकडून कामगिरी घेण्याची पद्धतही मोडून टाकून, अधिकाऱ्यापासून थेट शिपयापर्यंत सर्वांना पगार देण्याची पद्धत सुरू केल्यामुळे त्यांच्याजवळ नेहमीं जय्यत तैयार लश्कर असे. सैन्याची शिस्तही उत्तम प्रकारची राहात असे. महाराजांच्या ह्या योजनेमुळे त्यांना नेहमीं उत्तम कारभारी व सेना-नायक मिळत व त्यामुळे मुलकी व लश्करी हीं राज्यव्यवस्थेचीं

दोन्ही अंगें मजबूत राहात असत. ह्या पद्धतीला पुढील राज्यकर्त्यांनी फांटा दिला व त्याच्या परिणामी कमजोरपणा, अव्यवस्था, अंतः-कलह, मत्सर इत्यादि दुष्ट भावनांचा प्रादुर्भाव होऊन शेवटी राज्याचा छय झाला.

शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभारपद्धतीप्रमाणें जमीन महसुलाच्या पद्धतीतही कोणाचें अनुकरण केलें नव्हतें. त्यांनी आपल्या स्वतंत्र विचारानें जमीन महसुलाची योजना तयार करून अमलात आणिली होती. त्यांनी सर्व जमिनीची मापणी करवून जमिनीच्या मगदुराप्रमाणें दर विषयाच्या उत्पन्नाचा अंदाज काढवून उत्पन्नाच्या दोनपंचमाश हिश्याइतका जमिनीच्या साऱ्याचा दर ठरविला होता. जमीनदार वर्गाची दडप-शाही मध्यस्ती दूर करून शेतकऱ्यांचें हित व्हावें ह्यास्तव शेतकऱ्याचा व सरकारचा प्रत्यक्ष संबंध असावा ह्या हेतुनें जमीनदारपणा, देश-मुखी व देसाइगिरी ह्या नावाखाली मिळणारी मिरासी किंवा राजकीय दृष्टीची सत्ता काढून टाकिली. तसेंच मोकासे चालू ठेवण्याचें किंवा नवीन देण्याचें बंद केलें. पूर्वी मिरासदार फार प्रबळ असून शेतकऱ्यांना पिळून काढून पुष्कळ मोठा वसूल जमा करीत, व ह्या प्राप्तीच्या द्रव्यातून किल्ले बांधून सैन्य ठेऊन फार प्राबल्य मिळवीत असत. महाराजांच्या पद्धतीनें रयतेला सुख होऊन तिचा उत्कर्ष होत गेला, व त्याबरोबरच मिरासदाराच्या दंडेलीला व त्याच्या निरंकुश वर्तनाला चागलाच आळा पडला. ह्यामुळे सर्व प्रजा सुखी होऊन राज्याची भरभराट होत गेली. जमिनीचा सारा वसूल कर-

प्यासाठी कारकून नेमण्यांत येऊन त्यांच्यावर सुमारे लाख सव्वालाख उत्पन्नाच्या दोन महालांमिळून एक सुभेदार, व त्याच्या हाताखाली एक मुजुमदार असे. ह्या अमलदारांना वार्षिक अनुक्रमे चारशें व शंभर डोन पगार मिळत असे. सुभेदाराला पालखी व अबदागिराची नेमणूक पगारा उपरांत मिळत असे. सर्व सुभेदार ब्राह्मण असून त्यांच्यावर पेश्वा देखरेख ठेवीत असे. रयतेला तगावी देण्यात येत असे. ब्रिटिश सरकाराला आपली जमीनमहेसुलाची योजना करण्यांत बऱ्याच अंशी शिवाजी महाराजांच्या पद्धतीचा उपयोग झाला आहे, असें दिसतें.

कारकीर्दीच्या प्रारंभी, शिवाजी महाराजांजवळ फक्त १२०० पागा घोडेस्वार) व २००० शिल्लेदार (हे लोक आपल्या पदरच्या खर्चानें घोडे ठेऊन जरूरीच्या प्रसंगी योग्य पगार घेऊन कामगिरी करीत) इतकी फौज होती. जावळी जिंकल्यावर (इ. स. १६९९) ती ७००० पागा, ३००० शिल्लेदार व १०००० मावळे पायदळ इतकी, आणि अफझुलखानाच्या वधानंतर (इ. स. १६९९) ७००० पागा, ८००० शिल्लेदार, व १२००० पायदळ इतकी वाढविली. महाराजांच्या मरणसमयी त्यांची सेना ४५००० पागा, ३०००० शिल्लेदार, व १००००० मावळे पायदळ इतकी होती. शिवाय ३२००० घोडे, ३०० हत्ती, आणि १९०० उंट, आणि सुमारे दोनशें तोफा इतकी सामग्री तयार होती.

सैन्याचा मुख्य अधिकारी सरनोबत असून त्याच्या हाताखाली पांच हजार, व एक हजार स्वारांचे मनसबदार असत. पंचवीस

वारगीर स्वारांची एक तुकडी द्याप्रमाणे तुकड्या करून दरेक तुकडिवर एक हवालदार, आशा पांच तुकड्याचा एक जुमला करून त्यावर एक जुम्लादार (जमालदार), पाच जुमल्यावर एक सुबादार व त्याच्यावर एक एकहजारी, अशी रचना करण्यात आली होती. पायदळात नऊ पाइकावर एक नाईक, पाच नायकावर एक हवालदार, पांच हवालदारांवर एक जुम्लादार व दहा जुम्लादारावर एक एकहजारी, व अशा सात हजान्यांवर एक सप्तहजारी व त्याच्यावर एक पायदळ-सरनोबत, अशी पायदळाची व्यवस्था असे.

पागा (घोडेस्वाराच्या) जुम्लादाराला वार्षिक ५०० होन पगार व पालखीची नेमणूक असे. त्याच्या हाताखाली एक शंभर सव्वाशे होनांच्या वार्षिक वेतनाचा मुजुमदार असे. हजान्याला १००० होन वार्षिक तनखा असून त्याच्या हाताखाली एक मुजुमदार, एक मराठा कारभारी आणि एक जमानवीस (दप्तरी व हिशोबी काम करणारा) असे तीन अधिकारी असत. पंच-हजान्याला २००० होन वार्षिक तनखा व एक हजान्याप्रमाणेच तीन मदतनीस अधिकारी हाताखाली असत. प्रत्येक महत्वाच्या अमलदाराच्या हाताखाली कारकून, जासूद, हेर इत्यादि देण्यात येत असत. पायदळ जुम्लादाराला वार्षिक शंभर होन, आणि हजान्याला पाचशे होन तनखा मिळे व द्या प्रत्येकाच्या हाताखाली एक एक सबनीस असे.

प्रत्येक किल्ल्यावर एक हवालदार, एक सबनीस व एक सरनोबत असे तीन सारख्या दरज्याचे अमलदार असत, आणि त्यापैकी

सबनीस हा ब्राह्मण असून बाकीचे दोघे मराठे असत. झांशिवाय एक कायस्थ प्रभु कारखानानवीस (कारखानीस) ह्या हुद्याचा एक अमलदार असे त्याच्याकडे किल्ल्यातील सर्व सामग्री व कारखाना झांच्या व्यवस्थेचें व हिशेबाचें काम असे. मोठ्या किल्ल्यावरील सरनोबतांचा हुद्दा अधिक मोठा व त्यांना अधिकारही ज्यास्ती होते. किल्ल्याच्या सरहद्दीवर पाहरा करण्यासाठी रामोशी वगैरे जातीचे लोक ठेवण्यांत येत असत. किल्ल्याच्या रक्षणाचें काम सुरळीत चालावें व दगलबाजीचा प्रकार घडूं नये एवढ्यासाठी दरेक किल्ल्यावर भिन्न भिन्न जातीचे तीन अमलदार नेमण्याची योजना महाराजांनी मोठ्या चाणाक्षपणाने केली होती.

महाराजांनी आपल्या स्वतःच्या अलौकिक बुद्धिचातुर्याने ज्या अनेक योजना केल्या होत्या त्यांपैकी त्यांची आरमारी सैन्याची योजना ही एक महत्त्वाची होय. महाराजांनी नुसतें लढाऊ आरमारच नव्हे परंतु व्यापारी नौकाही बांधवून आरमाराची ही दोन्ही अंगे ऊर्जितावस्थेस आणिली होती. महाराजांना आरमारी लढायात म्हणण्यासारखें यश आलें नाहीं, ही गोष्ट खरी; तथापि मराठ्यांना लढाईचें हें साधन केवळ नवेंच असल्यामुळे, आणि जमिनीवरील युद्धकलेंत ते जसे अनेक शतकेपर्यंत वहिवाटलेले होते तसे नौकायुद्धात ते वाकच नव्हते, त्यांना ह्या कलेच्या ओनाम्यापासून सुरवात करावयाची होती, ह्या कारणामुळे जमिनीवरील युद्धक्रियेंत ते जसे लवकरच अजिंक्य झाले तसे आरमारात होणें शक्य नव्हतें, हें उघड आहे. हेंच महाराजांच्या आरमारी अपयशाचें कारण होय.

तथापि महाराजांच्या आरमारानें जरी हवी तशी सरशी मिळविली नव्हती तरी तें शत्रूपुढें केवळ नादान किंवा निर्बळ कर्घाही न होता, शत्रूंच्या आरमाराशी बरोबरीनें टक्कर मारण्यास समर्थ होतें, ह्यात शंका नाही.

शिवाजी महाराजांचें एकंदर आरमार बरेंच मोठें होतें, असें दिसतें. सभासदाच्या म्हणण्याप्रमाणें एकंदर आरमारी जहाजांची संख्या ४०० होती, तर तत्कालीन इंग्रजांच्या नौधीप्रमाणें ती १६० च होती, असें समजतें. ह्या एकंदर आरमाराचे दोन काफिले केलेले असून त्यापैकी एकावर “ दरिया सारंग ” व दुसऱ्यावर “ मह नायक ” असे दोन मुख्य अमलदार असत. प्रत्येक काफिल्यांत “ गुराब ” (दोन डोलकाठ्यांचें तोफखान्याचें जहाज) “ तराढी ”, “ शिबार ”, “ पगार ” “ तिरकटी ” “ मचवा ” इत्यादि लहानमोठी लढाऊ जहाजे असत, व त्यांना महान् विभूर्तीचीं तसेंच प्रसिद्ध स्थळांचीं नावे दिलेलीं होती. कोकणच्या किनाऱ्यावरील कोळी, भंडारी वगैरे प्रख्यात दर्यावर्दी जातींच्या साहसी लोकाची शिवाजी महाराजांनी आपल्या आरमारी सैन्यात भरती केली होती. पुढें काहीं मुसलमान नावाडी लोकानासुद्धा त्यांनी आपल्या आरमारांत ठेविलें होतें. ह्यांमध्ये दौलतखान प्रसिद्ध असून तो एका काफिल्याचा मुख्य अधिकारी होता लढाऊ जहाजाशिवाय महाराजांनी व्यापारी जहाजेही बांधविलीं होती व अरबस्तान, इराण, आफ्रिका इत्यादि देशाशी व्यापार चालविला होता.

अशा महान् विभूतीने आपल्या लोकोत्तर बुद्धिसामर्थ्याने व अपूर्व पराक्रमाने अनेक संकटांना व अडचणींना तोंड देऊन विजय संपादून स्वराज्य स्थापिले, त्याचा विस्तार केला, राज्यकारभाराची व सैन्याची उत्तम पद्धतशीर योजना केली, आपल्या युक्तिकौशल्याने महान् बलवान् मोगल बादशाहाला धुडकावून, विजापुरच्या अदिलशाहाला घाब्यावर बसवून, गोळकोंड्याच्या सुलतानाला आपला अंकित करून आपल्या नांवाचा वचक बसविला, सर्व महाराष्ट्राला जागृत करून महाराष्ट्रीयाना स्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले, असे असतांनाही शिवाजी महाराजांनी स्थापिलेले राज्य चिरस्थायी कां झाले नाही, पुरती शंभर सव्वाशे वर्षेही ते कां टिकले नाही, असा साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो.

शिवाजी महाराजांनी स्थापिलेल्या ह्या मराठा साम्राज्याचा जो इतक्या लवकर ऱ्हास होऊन नाश झाला, त्याला मुख्य कारण महाराजांची अल्प आयुर्मर्यादा हे होय. महाराजांनी जें राज्य संपादन केले त्याचा पाया मजबूत करण्याला त्यांना अवकाशच मिळाला नाही. राज्याला मजबूती यावी ह्यासाठी ते प्रयत्न सुरू करतात न करतात तोंच त्यांच्यावर अकालिक मृत्यूने घाला घातला ! त्यांचे बहुतेक सर्व आयुष्य शत्रूशी लढण्यात गेले त्यामुळे शांतीने आपले राज्य चिरस्थायी करण्यास त्यांना संधीच मिळाली नाही. शिवाय त्यांचा पुत्र संभाजी हा दुराचारी व व्यसनी निघाल्यामुळे व त्यांच्यानंतर पन्नास साठ वर्षेपर्यंत म्हणजे बाजीराव पेश्वा उदयास येईपर्यंत महाराष्ट्राला योग्य व समर्थ नेता उत्पन्न न झाल्यामुळे मराठा

साम्राज्याचा पायाच ढिला होऊन गेला. पुढे जरी त्याच्यावर मध्य इमारत उभी झाली तरी सुद्धां मजबूत पायाच्या अभावीं ती जितकी लवकर विशाल झाली तितकीच लवकर ढांसळली.

ह्या अकालिक व्हासाला दुसरीही आनुषंगिक कारणे होती. त्यांत मुख्य हें कीं, जरी महाराजांच्या प्रयत्नांनें व प्रेरणेनें स्वधर्म जागृते झाली तरी तिचे पर्यवसान ऐक्यांत न होतां जातिभेदांत व जातिवैमनस्यात झालें. महाराजांनीं हिंदुधर्माचे पुनरुज्जीवन केले खरे, परंतु त्याचे जातिभेददूषित स्वरूप पूर्वीं होतें तसेंच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जोरानें, प्रादुर्भूत होऊन दृढ व विस्तृत झालें. प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांसारख्या स्वजनांना स्वातंत्र्य देणाऱ्या कर्म-वीर विभूतीला ह्या वाष्कळ जातिभेदाच्या खुळानें सशास्त्र वैदिक विधीनें राज्याभिषेक करून घेण्यांत अडचण उपस्थित व्हावी, व ती दूर करण्यासाठीं त्यांना आपल्या क्षत्रियस्वाबद्दल पुरावे शोधण्याची पाठी यावी, ह्याहून अधिक शोचनीय ती स्थिति कोणती ? महाराजांनीं स्वधर्माचा उद्धार केला परंतु त्यांतील हा भयंकर दोष ते दूर करूं शकले नाहीं. उलट महाराजांच्या ह्या धर्मोद्धारानें व विजयी स्वराज्यस्थापनेनें समाजाला पूर्व स्थिति प्राप्त होऊन जातिभेदाला उलट अधिकच ऊत आला. ह्या सामाजिक जातिभेदाचा प्रत्याघात राजकीय परिस्थितीवर तत्काल होऊन जातिमत्सर व प्रांतिक वैमनस्य वाढत गेले. हा देशस्थ, तो कोंकणस्थ, हा कायस्थ, तो दैवज्ञ, हा देशचा मराठा, तो कोंकणी मराठा, अमुक जात उच्च, अमुक हळकी, अशा बिलक्षण व विपरीत भावना उत्पन्न झाल्या. राष्ट्रीय

ऐक्याला असा मत्सरजनक जातिभेद विघातक आहे, ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या तत्वाकडे कोणीही लक्ष दिले नाही. महाराजांचे स्वराज्याचे ध्येय मूळच्या धर्मव्यवस्थेच्या पायावर रचले गेल्यामुळे स्वराज्याच्या उत्पत्तीबरोबर त्याच्या लयाचे बीज पेरले गेले. कित्येक वर्षे जरी ह्या स्वराज्याचे मंदिर विस्तृत व सुंदर होत गेले तथापि त्याच्या पायाला ही जातिमत्सराची भयंकर कडी प्रारंभापासूनच लागल्यामुळे व तिला पेशवाईत विशेष पुष्टि मिळाल्यामुळे हे स्वराज्यमंदिर नष्ट झाले, ह्यात आश्चर्य कोणते ?

ह्या स्वराज्याच्या अल्पायुष्याला महाराजांच्या पश्चात् पुन्हा दाखल झालेली परंपरापद्धतिही कारण झाली. जरी शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यव्यवस्थेत परंपरापद्धतीला फांटा दिला होता, तथापि त्यांच्या पश्चात् ती लवकरच दाखल झाली. एकादा मनुष्य मोठा कार्यधुरंधर व बुद्धिशाली असला तरी त्याच्या पुढील पिढ्या त्याच्या इतक्याच योग्यतेच्या निघणे अशक्य आहे. उलट महान् शूर वीरांचे व श्रेष्ठ कर्तबगार पुरुषांचे वंशज बहुधा असमर्थ, बुद्धिहीन, नादान निघाल्याचीच उदाहरणे पुष्कळ आहेत. हे परंपरापद्धतीचे दोष शिवाजी महाराजांच्या लक्षात येऊन त्यांनी ती बंद केल्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण असतांही त्यांच्या वंशजांनी व पुढे सत्ताधीश झालेल्या पेशव्यांनी ती मोडून टाकण्याच्या पेशवा तिला अधिकच हट्ट केली. ह्यामुळे लहान मोठे जहागिदार, संस्थानिक, मीरासदार, मोकासदार, उत्पन्न होऊन लवकरच यादवी माजली व तिच्यामुळे कसे परिणाम घडले, ते सर्वांस ठाऊकच आहे.

शिवाय हें जें स्वराज्य स्थापिलें गेलें त्याचा प्रारंभ व त्याच्या प्रसाराची सर्व भिस्त लूटफाट व खंडणीच्या नावाखाली चौथ उधरविण्याच्या मिषानें जनसमाजापासून पैसे उकळविण्यावर होती. प्रारंभी असले कांहीं प्रकार तत्कालीन परिस्थितीच्या दृष्टीने काहीं अंशी क्षम्य होते. परंतु त्याला आळा घालण्याचा पुढें प्रयत्न व्हावयास पाहिजे होता तो कोणी केला नाहीं. त्यामुळें हिंदुस्थानच्या इतर भागांतील लोकाना अनुकूल करून घेण्याच्या ऐवजीं ह्या लुटारूपणामुळें ते साहजिकपणेंच मराठ्यांशीं प्रतिकूल झाले. ह्यामुळें मराठे इतर भागांतील प्रजेचे मित्र होण्याच्या ऐवजीं शत्रू झाले. मराठ्याविषयीं इतर भागांतील लोकाना सहानुभूति उत्पन्न झाली नाहीं, व होणेंही शक्य नव्हतें. ह्या लुटीच्या भीतीनें व्यापारावर जबरदस्त परिणाम होऊन व्यापार कमी होत गेला. आणि ह्यामुळें ही लुटारूपणाची प्रवृत्ति नुसत्या मराठ्यांच्याच नव्हे परंतु सर्व देशाच्या हानीला कारण झाली.

ह्या लुटारू प्रवृत्तीबरोबरच परराज्याशीं केलेले दोस्तीचे तहनामे फार सबळ कारणाशिवाय संधी साधून खुसपट काढून मोडण्याची प्रावृत्ति विशेष असल्यामुळें मराठ्यांच्या वचनावर व करारमदारावर फारसा कोणाचाही विश्वास बसेनासा झाला. वेळीं अवेळीं बाटेल तेव्हा तहनाम्याना धाब्यावर बसवून युद्ध सुरू करणें, स्वारी करणें, बाटेल तो प्रदेश निष्कारण लुटून उध्वस्त करणें, ह्या गोष्टी राज्यचालनाची मुख्य अंगेंच होऊन बसल्यासारखी स्थिति झाली. ह्यात लपंडावाच्या कारस्थानाची भर पडली. पुढें ह्या सर्व गोष्टी

विकोपास जाऊन बडे बडे सरदार स्वतंत्र होऊन बसले व एकमेकां-
विरुद्ध कारस्थाने करू लागले. ब्याचे पर्यवसान अंतःकलहांत होऊन
इंग्रजांनी त्याचा पूर्ण लाभ घेऊन एकामागून एकाचा अशा रीतीने
सर्वांचा पाडाव केला.

शिवाजी महाराजांच्या व विशेषतः त्यांच्या मागून जे राज्या-
धिकारी झाले त्यांच्या राज्यव्यवस्थेत एक मोठीच उणीव होती.
मराठ्यांनी ऐक्याच्या दृष्टीने समाजघटना करण्याकडे तर लक्ष दिले
नाहीच, परंतु लोकशिक्षण व राज्याची आर्थिक, औद्योगिक व कला-
कौशल्यविषयक उन्नति करण्याचाही प्रयत्न केला नाही. ज्या
राज्याने देशाच्या सांपत्तिक स्थितीच्या अभिवृद्धीकडे दुर्लक्ष केले ते
चिरस्थायी व्हावे कसे ? मुसलमानी अमल जरी जुलमी होता तथापि
तो राजकीय दृष्ट्याच तसा होता. त्याच्या अमलाखाली उद्योगधंदे
व कलाकौशल्य ह्या गोष्टींना उत्कृष्ट उत्तेजन मिळाल्यामुळे उद्योग
व व्यापार ह्याची वृद्धि झाली. मुसलमानी अमलात चित्रशिल्पादि
कला तर अत्यंत ऊर्जितावस्थेला पोहोचल्या होत्या. मराठ्यांकडून
ह्या सांपत्तिक स्थितीच्या वृद्धीच्या साधनांना उत्तेजन तर मिळालेच
नाही, परंतु त्यांच्या लुटारू, कारस्थानी व कुटिल राजनीतीने त्यांना
जबरदस्त धक्का बसून त्याचा उलट न्हासच झाला. दिल्लीच्या तुर्क,
अफगाण किंवा मोगल बादशाहांनी जगाला थक्क करून सोडण्यासा-
रख्या अनेक भय व सुंदर इमारती, असंख्य विहिरी, तलाव, धर्मशाळा,
मोठमोठे रहदारीचे व व्यापाराला सोडस्कर असे रस्ते, शेतीला
उत्कर्षकारक मोठमोठे कालवे बांधवून व्यापार, शेती, कलाकौशल्य

झांना उत्तेजन देऊन राज्याच्या अभिवृद्धि बरोबर सांपत्तिक स्थितीचीही अभिवृद्धि केली, तसें मराठ्यांनीं कांहीं एक केलें नाहीं. मराठ्यांनीं नांव बेण्यासारखी एकादी विशाल सार्वजनिक इमारत, एकादें भव्य राजमंदिर, एकादा रस्ता किंवा एकादा कालवा बांध विख्याचें एकही उदाहरण नाहीं. सारांश मराठ्यांची राज्यसंस्थापना राज्यव्यवस्था, व समाजघटना षायाशुद्ध, व सुव्यवस्थित न झाल्यानें, स्थाना स्वच्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या भावनेची, आर्थिक उन्नतीची, लपंढावरहित परंतु करारी आणि विश्वासपात्र अशा राजनीतीची जोड न मिळाल्यामुळें मराठासाम्राज्य—सूर्य लवकरच अस्तंगत झाला !

शिवाजी महाराजांना अकालिक मृत्यु आला नसता व ते आणखी पांचपंचवीस वर्षे जगते तर त्यांनीं बापैकीं बहुतेक दोष काढून टाकिले असते, असें मानण्यास पुष्कळ जागा आहे. केवळ अशिक्षित, विस्त्रलित झालेला, किर्तव्यतामूढ, परवश अशा जवळ जवळ नामशेष झालेल्या महाराष्ट्राला जागृत करून, त्याला नवजीवन व नवीन जोम देऊन तेजस्वी करून, स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊन राज्यकर्त्या राष्ट्र्याच्या पदवीला चढाविण्यास एवढ्याशा अरुपावर्धीत महाराज समर्थ झाले, ह्यावरून महाराजांच्या अंगी उत्तम नेत्याला योग्य असे उपजत लोकोत्तर गुण होते, हें उघड होतें. महाराजांच्या लोकोत्तर गुणांची छाप सर्वत्र पडल्यामुळें त्या वेळचे सर्व कर्तृत्ववान् पुरुष महाराजांना येऊन मिळाले. दुसऱ्याच्या गुणावगुणांची अचूक परीक्षा करण्यात महाराजांचा हात खंडा असल्यामुळें आपल्या मंड्याच्या, सेनापतींच्या, वकिलांच्या, किल्लेदारांच्या

व इतर अधिकारांवर लोकांची जी योजना केली ती इतकी अनुरूप व निर्दोष होती की महाराजांना अपयश असे कधीच मिळाले नाही, व हेंच त्यांच्या यशस्वी कारकीर्दीचे इंगित होय राज्यांतील सर्वांशी समान व प्रेमळ वर्तन, न्यायीपणा, सर्व धर्मांचे संरक्षण करून त्याची अभिवृद्धि करण्याची प्रवृत्ति, शेतकरीवर्गाच्या उन्नतीची कळकळ, वाखाणण्यासारखी योजना व रचना-शक्ति, व दूरदृष्टि, इत्यादि महाराजांच्या अंगी राज्यपदाला योग्य असे उच्च गुण वसत होते, आणि म्हणून विजयश्रीचा महाराजांवर नेहमी वरदहस्त होता. तत्कालीन उपलब्ध युद्धसामग्रीला व शस्त्रा-ज्ञाना, देशाच्या नैसर्गिक रचनेला व लोकांच्या स्वभावाला संपूर्ण-पणे अनुरूप अशी जी अत्यंत यशस्वी युद्धपद्धति शोधून काढिली ती वरूनच महाराजांच्या ठायी किती अचाट बुद्धिसामर्थ्य होते, ते स्पष्ट दिसून येते. महाराजांना अधिक आयुष्य असते तर, किंवा महाराजांच्या पश्चात् त्यांच्या इतका महापुरुष निर्माण झाला असता तर मराठा साम्राज्य चिरस्थायी होऊ शकते. परंतु दुर्दैवाने महाराष्ट्राला या दोन्ही गोष्टींचा हवा तसा लाभ मिळाला नाही. महाराजांच्या पश्चात् मराठा साम्राज्याचा विस्तार होऊन ते काही काळ टिकले, त्याला बहुतांशी महाराजांनी उत्पन्न केलेली तेजस्विता, त्यांचे आत्मतेज व त्यांची जीवंत स्मृति, त्यांच्या पराक्रमांची छाप व त्यांच्या नांवाने उत्पन्न होणारी प्रेरणा, हीच कारण झाली, असे क्खणण्यास हरकत नाही.

ह्या एकंदर गोष्टींवरून शिवाजी महाराज हे एक मान्य योद्धे नसून असामान्य कर्मवीर, लोकोत्तर गुणसंपन्न नेता, महाविक्रमशाली अजिंक्य योद्धा, यशस्वी संघटनाकार्यकुशल राजा, परधर्मसहिष्णु, धर्मशील व नीतिमान् महात्मा, आणि अशा अनेक दैवीगुण व दैवीसंपत्तियुक्त एक महान् विभूति होऊन गेली. आणि इतिहासांत ज्यांना श्रेष्ठ स्थान देण्यात येते अशा विभूतींपैकीच ही एक विभूति होय, ह्यांत संदेह नाही.

